

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми-қөшпілік журналы**

**Научно-популярный журнал Павлодарского
государственного университета имени С. Торайгырова**

2001 жылы құрылған
Основан в 2001 г.

ЕЛКЕТАНУ

КРАЕВЕДЕНИЕ

1-2' 2017

ӨЛКЕТАНУ - КРАЕВЕДЕНИЕ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации

№ 14207-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
4 марта 2014 года

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Акшиев А. А., д.полит.н., профессор (главный редактор)
Молдакимова А. С., к.и.н., доцент (зам. главного редактора)
Батталов К. К., к.и.н. (ответственный секретарь)

Члены редакционной коллегии:

Абжанов Х. М., д.и.н., профессор;
Абусеитова М. Х., д.и.н., профессор;
Артықбаев Ж. О., .и.н., профессор;
Алдабергенов К. М., д.и.н., профессор;
Богуслав Р. Загорски, профессор (Польша);
Власов А. В., д.и.н. (РФ);
Исмагулов О. И., д.и.н., академик НАН РК;
Кабульдинов З. Е., д.и.н., профессор;
Кумеков Б. Е., д.и.н., профессор, академик НАН РК;
Октябрьская И. В., д.и.н. профессор (РФ);
Токо Фудзимото, доктор PhD (Япония);
Уильям Фиерман, профессор (США);
Цыряпкина Ю. Н., к.и.н., доцент (РФ);
Нургожина Б. В. (технический редактор):

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискецы не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Өлкетану – Краеведение» обязательна.

© ПГУ им.С.Торайгырова

МАЗМҰНЫ

Абдуев Д., Молдакимова А. С.

Жаппай қырып-жою қаруларының өндірілуі мен таратылуы 9

Айткенов З. Ш., Жумабаева М. С.

Ш. Уәлихановтың еңбектеріндегі саяси реформа..... 16

Алибекова А., Молдакимова А. С.

Қазақстанда шетелдік инвестицияларды тарту және қолдану мәселе..... 20

Дюсекенов Е. Е., Марданова З. Ж.

KCPO Конституциясындагы адам бостандығы және эволюция құқығы..... 25

Жанкабаева М., Молдакимова А. С.

Қазақтардың кәсіткерлігіне жәрмеңкелердің мәні 31

Жумабаева М. С., Шарипов А. Т.

Ертіс өніріндегі қан қақсатқан қасиетті аштық зардалтары 37

Жумабай А. Е., Муканова А. Н.

XIX г. соңы – XX г. басында ресейдің шығыстану қоғамдастықтары мен гылыми мекемелеріндегі арабтану..... 42

Жұмағұл Ф. Б., Каскабасова А. А.

Қазақстан халқы санының өзгеруіндегі ұжымдастыру мен ашаршылықтың факторы 51

Қалыш А. Б., Білтаева А. Ж.

Қырым татарларын Қазақстанга қүштеп қоныс аудару тарихынан 56

Капсак Е. С., Марданова З. Ж.

Кеңес номенклатурасы: ақпарат түсінігі мен перспективаларын зерттеу..... 60

Катеев А. М., Молдакимова А. С.

Қазақстан жерінің зергерлік онерінің тарихы..... 65

Конырханова Ж., Молдакимова А. С.

Қоғамдағы географиялық ортанның рөлі 71

Мадыбекова А. К., Жусупова Л. К.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының түсінігі және мәні 75

Айткенов З. Ш., Райсбек Y.

Қазіргі Қазақстандагы Ислам дінінің ахуалы 80

Сарсембаев Т. К., Марданова З. Ж.

Кеңес дәуіріне дейінгі Қазақстанда салық тарихы туалы мәселе 87

Өлкетану - Краеведение 1-2'2017

СОДЕРЖАНИЕ

Сауырбаева Ж. Б., Марданова З. Ж.	
<i>Еуразия территориясындагы тарихи сауда жолдары</i>	92
Турганбекова С. С., Марданова З. Ж.	
<i>Заманауи Орталық Азия жаһандану, интеграция және ыдырауы</i>	96
Шарипов А. Т.	
<i>«Казак» газетінің дәүірі</i>	103
Шарипов А. Т., Жумабаева М. С.,	
<i>Алаш партиясы және Сталиндік құгын-сүргіндер</i>	106
Шарипов А. Т.	
<i>«Алаш» партиясының бағдарламасы</i>	110
Авторларга арналған ережелер	114

Абдуев Д., Молдакимова А. С.	
<i>Производство и распространение оружия массового уничтожения</i>	9
Айткенов З. Ш., Жумабаева М. С.	
<i>Политическая реформа в трудах Чокана Валиханова</i>	16
Алибекова А., Молдакимова А. С.	
<i>К вопросу привлечения и использования иностранных инвестиций в Казахстане</i>	20
Дюсекенов Е. Е., Марданова З. Ж.	
<i>Эволюция прав и свобод человека в конституциях СССР</i>	25
Жанкабаева М., Молдакимова А. С.	
<i>Значение ярмарок в предпринимательстве казахов</i>	31
Жумабаева М. С., Шарипов А. Т.	
<i>Трагические последствия голода в Прииртышье</i>	37
Жұмабай А. Е., Муканова А. Н.	
<i>Арабистика в востоковедных и научных учреждениях России в конце XIX – начале XX в.</i>	42
Касқабасова А. А., Жұмағұл Ф. Б.	
<i>Коллективизация и голодомор как фактор изменения численности населения Казахстана</i>	51
Калыш А. Б., Бильтаева А. Ж.	
<i>Из истории депортации крымских татар в Казахстан</i>	57
Капсак Е. С., Марданова З. Ж.	
<i>Советская номенклатура: понятийный аппарат и перспективы изучения</i>	60
Катеев А. М., Молдакимова А. С.	
<i>История ювелирного искусства казахской земли</i>	65
Конырханова Ж., Молдакимова А. С.	
<i>Роль географической среды в жизни общества</i>	71
Мадыбекова А. К., Жусупова Л. К.	
<i>Сущность и понятие правовой политики Республики Казахстан</i>	75
Айткенов З. Ш., Райсбек Ү.	
<i>Состояние религии Ислам в современном Казахстане</i>	80
Сарсембаев Т. К., Марданова З. Ж.	
<i>К вопросу об истории налогов досоветского Казахстана</i>	87
Сауырбаева Ж. Б., Марданова З. Ж.	
<i>Исторические торговые пути на территории Евразии</i>	92

CONTENTS

Турганибекова С. С., Марданова З. Ж.	
<i>Глобализация, интеграция и дезинтеграция</i>	
в современной центральной Азии	96
Шарипов А. Т.	
Эпоха газеты «Казах».....	103
Шарипов А. Т., Жумабаева М. С.	
Партия Алаи и Сталинские репрессии.....	106
Шарипов А. Т.	
Программа партии «Алаи».....	110
Правила для авторов.....	114

Abduev D., Moldakimova A. S.	
<i>Production and distribution of weapons of mass destruction</i>	9
Aytkenov Z. Sh., Zhumaeva M. S.	
<i>Political reform in the works of Chokan Valikhanov.....</i>	16
Alibekova A., Moldakimova A. S.	
<i>To the question of attraction and use of foreign investments in Kazakhstan.....</i>	20
Dysekenov E. E., Mardanova Z. Sh.	
<i>The evolution of human rights and freedoms in the Constitution of the USSR</i>	25
Shankabaeva M., Moldakimova A. S.	
<i>The importance of fairs in the enterprise of Kazakhs.....</i>	31
Zhumabaeva M. S., Sharipov A. T.	
<i>The tragic consequences of hunger in the Pavlodar Priirtyshye.....</i>	37
Zhumabay A. E., Yelmuratova B.	
<i>Arabic studies in the oriental and scientific institutions of Russia in the late XIX - early XX century</i>	42
Zhumagul F. B., Kaskabasova A. A.	
<i>Collectivization and famine as a factor of population change in Kazakhstan.....</i>	51
Kalysh A. B., Biltayeva A. Zh.	
<i>From the history of deportation of Crimean Tatars to Kazakhstan</i>	56
Kapsak E. S., Mardanova Z. Sh.	
<i>Soviet nomenclature: conceptual apparatus and prospects of studying.....</i>	60
Kateev A. M., Moldakimova A. S.	
<i>History of jewelry art of the Kazakh land</i>	65
Konyrkhanova Sh., Moldakimova A. S.	
<i>The role of the geographical environment in the society.....</i>	71
Madybekova A. K., Zhusupova L. K.	
<i>The essence and concept of legal policy in the Republic of Kazakhstan....</i>	75
Aitkenov Z. Sh., Raisbek U.	
<i>The state of Islam in the modern Kazakhstan</i>	80
Sarsenbaev T. K., Mardanova Z. Sh.	
<i>The historical roots of taxation in pre-Soviet Kazakhstan.....</i>	87
Saurbaeva Sh. B., Mardanova Z. Sh.	
<i>Historical trade roads on the territory of Eurasia.....</i>	92

Turganbekova S. S., Mardanova Z. Sh.	
<i>Globalization, integration and disintegration in contemporary</i>	
<i>Central Asia</i>	96
Sharipov A. T.	
<i>The epoch of the newspaper «Kazakh»</i>	103
Sharipov A. T., Zhumabaeva M. S.	
<i>The Alash party and the stalinist repressions</i>	106
Sharipov A. T.	
<i>The program of the party «Alash»</i>	110
Rules for authors	114

ӘОЖ 94(574)

Д. Абдуев¹, А. С. Молдакимова²

¹студент; ²т.ф.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар к.

ЖАППАЙ ҚЫРЫП-ЖОЮ ҚАРУЛАРЫНЫң ӨНДІРІЛУІ МЕН ТАРАТЫЛУЫ

Мақалада XX-XXI ғасырданың жаппай қырып-жою қару ондірісінің тарихи-аспектилері қарастырылады.

Кілтті сөздер: қырып жою қаруы, тарих, қару, химия, соғыс.

KІРІСПЕ

Жаппай қырып жою қаруы — жаппай шығынға ұшырату немесе кирату үшін колданылатын жою қабілеті жоғары қару. Жаппай қырып жою қаруының жою факторлары оны қолданудан кейін белгілі бір уақытта қарсыласты шығынға ұшыратуы және оған қашті моральдық, психологиялық әсер етуі мүмкін.

Жаппай қырып жою қаруының обьектілөрі тек қарулықштер топтартығанда емес, сонымен бірге қарсыластың алыстағы тылы, саяси әкімшілік орталықтары, ірі калалары мен өнеркәсіп орындары, адамдар, олардың еңбек өнімдері жоғе өмір сүрудің табиги ортасы (топырақ жамылғы, өсімдіктер мен жануарлар, климаттық және геофизикалық элементтер) болып табылады. Заманауи жаппай қырып жою қаруларының катарына ядролық, химиялық бактериологиялық және биологиялық қарулар жатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Химиялық қарулар мен жасанды тұтіндер әскери іс-кимылдар кезінде бірнеше мыңжылдықтар ішінде нәтижелі қолданылып келсе де, әскери тарихшылардың көбінің пікірінше химиялық қарудың алғашқы қолданысы 1945 жылы 22 сәуірде I дүниежүзілік соғыс кезінде болған. Неміс әскери (Бельгия) Ипр өзенінің бойында француздар әскеріне қарсы

хлорды пайдаланған. Француздар улы газга қарсы шарасыз болып, нәтижесінде 5000 мыңға жуық адам қаза тауып, 10 000-ға жуығы зақым алған [1, 109 б.].

Келесі әскери іс-шаралар аясында химиялық қару кеңінен қолданыла бастаған. Хлор мен катар улы заттар ішінде фосген, көгерктіш қышқылы, иприт пайдаланылған. Жалпы I дүниежүзілік соғыс жылдарында химиялық қарулардың кесінен 1 миллион астам адам қаза болған, сондықтан ол жаппай қырып-жою қару тізіміне жатады.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында химиялық қару түрлерінің дамуы мен жетілдірілуі капиталистік елдерде тоқтамады. Фашистік Германияда жүйке жүйесін зақымдап, адамды паралич қылдыратын иссіз, түссіз жана улағыш қарулардың түрлері шығарыла басталды. Олар иприттен 75 есе улы болып келген. Бұл улағыш заттардың ашылуы кездесе болған. 1936 жылы инсектицидтерді қолдану барысында (зиянды жәндіктерді өлтіруге қолданылатын химиялық қоспа) доктор Герхард Шрадер фосфорорганикалық эфирді синтездеді, кейіннен бұл табун атауымен өндіріліп көпшілікке мәлімделді. 1938 жылы келесі аналогиялық зерттеулер табуннан да улы қоспа – заринде дүниеге әкелді. Ушінші – адамның жүйесін зақымдайтын жана улы қару түрі 1944 жылы зоман атымен

белгілі болды. Уш жаңа улы қару түрі де адамға қатерлі, себебі қолданыстан кейін бірнеше минут ішінде адамға әсер етіп, өмірін кіған. Нацистік Германия улы газдарды қолдану арқылы адамдарды мертіктірудің неше түрлі жаңа тәсілдерін шығарудан жалықпады. Мәселең әскери тұтқындардан құтылу үшін газбен қолданып жібере алмайтынына ешқандай кепілдік жок.

Ядролық қару екінші дүниежүзілік соғыстың сонына қарай АҚШ-та әр түрлі жерден жиналған физиктердің жұмыс нәтижесінде ойлап табылды. Олардың катарында Европадан АҚШ-қа эмиграциаланған (А. Эйнштейн, Э. Ферми, Р. Опенгеймер, Л. Сциллард және т.б.) жасап шығарған. 1945 жылы 16 шілдедегі бірінші сынектан кейін американлық билеуші топтары B-29 ұшағына бомбаларды тиеп, жауыздық ниетпен Жапонияның Хиросима (1945 жылы 6 тамыз), Нагасаки (1945 жылы 9 тамыз) бомбылауды жүргізеді. Нәтижесінде 250 мың бейбіт түрғын қаза тапты. Белгілісі, екі Жапон қаласын киратқан, әрбірі 20 кг. болатын атомдық қаруы әскери қажеттіліктен тұмаған, тек қарудың құштілігінің көрінісі мен саяси сипаттаған болды. АҚШ-тың бұл әрекеті ең бірінші кезекте КСРО-ның басшылығына арналды. Әлем сұық соғыс өртіне оранды. Жасырын түрде қырып-жою қаруларының өндірісі арасындағы бәсеке, физика мен химия арасындағы жетістіктер, барлығы капиталистік пен коммунистік бағыт қана ұстанған екі ірі держава арасындағы әлем үшін таласы [4, 51 б.]

1949 жылы И. В. Курчатов бастаған КСРО ғалымдары атом қаруын жасап, алғашқы сынектарын 1949 жылы алғашкы жүргізеді. Сынектар Қазақстанның жерінде, Семейдің топырағында еткізілді. Алғашкы атом сынағы үшін әскери құрылышылар көлемі 300 шаршы километр «тәжірибе аланын» дайындағы. Алаңның қакортасындағы 30 метрлік темір мұнараның төбесіне қуаты 20 килотоннан ядролық

заряд орнатылды. Айнала темірбетон корғаныштар, бронды мұнаралар мен доттар бой көтерді. Орталықтан әр түрлі қашықтықта әскери техника, артиллерия қаруы, танктер, ұшактар, автомобилдер, бронемашиналар орналастырылды. Салынған пана-жайлардың көпшілігіне тәжірибе жасалатын хайуаннтар – койлар, шошқалар, иттер, атжамандар кіргізілді. Одан сәл қашықтау тұтас бір қалашық – үш қабатты түрғын үйлер, өнеркәсіп орындары, жер асты жолы, теміржол және автомобиль көпірлері салынып, оларда жанар май құйылған вагондар мен цистерналар тұрды. Аланға әскери форма кигізілген адам кейіндегі заттар, азықтулук салынған жәшіктер койлды. Мұның бәрі ядролық жарылыштың алапат құшінін, қуатын зерттеу үшін дайындалды [3, 76 б.]

1949 жылы 29 тамызда таңертеңгі сағат 6.30-да Абай және Абыралы аудандарында халыққа алдын ала ескертілмesten қуаттылығы 30 килотонна болатын бірінші жарылыш жасалды. Мұнда 1951 жылы 18 казанда уран бомбасы, 1953 жылы 12 тамызда жер үстінде дүние жүзінде алғаш рет қуаттылығы 500 килотонна болатын сутек бомбасы сыналды.

Семей ядролық полигонында 1961–1962 жылдары әуеде және жер үстінде 50-дей ядролық бомба сыналды, 1963–1988 жылдары жыл сайын 14–18 сынақ өткізіліп, Жер астында барлығы 343 ядролық жарылыш жасалды. Осы жарылыштардың әсерінен радиоактивті шеңгінділер жарылыш болған әпицентрден бұлттар мен жел арқылы тарапталды. Сынақ жүргізілген жерлерде радиацияның деңгейі 448 Бэр-ге жеткен. Семей ядролық полигонында ауада және Жер бетінде сыналған ядролық зарядтардың косынды қуаты Хиросимаға тасталған бомбадан 2,5 мың есе асып түсті [5, 13 б.]

Сынақ аймағын радиациялық тексеруден өткізгенде, ондағы радиоактивті заттардың (цеций-137,

стронций-90, плутоний-239; 240, кобальт-60) мөлшері қалыпты мөлшерден бірнеше есе жоғары екені анықталды. Зиянды радиоактивті заттар топыракты, суды, егістік жерлерді және мал жайылымдарын ластиады. Семей аймағында халқы сөүлеге ұшырау мөлшеріне қарай 3 категорияға бөлінеді: 1-категорияға – жарылыш әпицентрінен 100–150 км қашықтықта орналасқан Абай, Бесқарағай және бұрынғы Абыралы, Жанасемей, Шұбартау ауданды мен Семей қаласы жатады; 2-категорияға – 150–300 км жерде орналасқан Жарма, Аяғөз, Бородуиха және бұрынғы Шар, Жанашүлбі аудандары кіреді; 3-категория әпицентрден 300 км-ден әрі орналасқан Үржар, Көкпекті және бұрынғы Таскесекен, Ақсат, Мақаншы аудандарының тұрғындарын қамтиды [5, 14 б.]

Бұл қала бірде бір географиялық картада көрсетілмеген. Курчатов – Павлодар облысының Май аудандындағы кала. Ресми түрде Шығыс Қазақстан облысының құрамына кіреді. Семей қаласынан солтустік-батысқа қарай 130 км. жерде, Ертіс өзенінің сол жағасында орналасқан. 1947 жылы әскери горнizon ретінде қаланды. Аса құпия жер болғандықтан онын аты жиі өзгеретін. Москва-400, Семей-21, Ақырғы нұкте, ал 1974 жылы қалалық статус алғып, Курчатов болып атталды. Мұнда Қазақстан Республикасының Ұлттық ядролық орталығының Бас дирекциясы орналасқан.

Мұнда зерттеу және эксперимент жасау жұмыстары үшін барлық жағдай жасалды, ал тұрғындар үшін «коммунистік пейіш» орнады. «Курчатов қаласында И. Курчатов, Ю. Харитон, А. Сахаров, Я. Зельдович сияқты кеңестік көрнекті физиктері уақытша тұрып, жұмыс істеді.

Семей ядролық полигонындағы жергілікті тұрғындарды медициналық тексеруден өткізгенде тұқым куалайтын ауруға шалдыгуына байланысты адамдарды, әсіресе, жасөспірімдердің

арасында ерте қайтыс болу жиі кездесетіні анықталған. Сондай-ақ көтерлі ісік, сүйек тіндерінің аурулары, иммунды жүйелер мен қан құрамының бұзылуына байланысты ауруға шалдыққандар көп.

Қазақстандағы Семей ядрлық полигонының жабылуына ақын, жазушы, қоғам кайраткери Олжас Сүлейменовтың атқарған еңбегі орасан. «Неведа-Семей» қозғалысының тыныссыз жүргізілуінің нәтижесінде Семей, Караганды, Павлодар аймақтарында зардал шеккен адамдарға көмек корлары пайда болды. Республика халқынан кеңінен қолдан тапқан қозғалыс ядролық жарылыстарға қарсылық білдіріп, әлемдегі ядролық қауіпті жоюды мақсат етті, Семей ядролық полигонында ядролық сыйнектарды тоқтатуға код жеткізді.

Сынақтарды тоқтатуға көз жеткізді. Антиядролық қозғалыстың күш-жігері арқаында 1989 жылы жоспарланған 18 ядролық сынақ саны 7-ге дейін азайтылды. Ең соңғы ядролық сынақ осы жылдың 19 қазанында жасалды. Айта кетер жайт, қозғалысқа көрі-жас, үлкен-кіші демей халық бір кісідегі жұмылды. Соның арқасында жарты ғасыр індеп ошағы болған дерпті аумақ жабылды. Антиядролық қозғалысқа қатысушы Қарағандының 130 мын шахтері егер ядролық сынақ тоқтамаған жағдайда мерзімі шектеусіз ереуілге шығатындарын мәлімдеген болатын [6, 23 б.].

1989 жылы ақпанның 12-і мен 18-і күндері өскерилер ешкімге ескертпей, Семей полигонында атом бомбасының сынағын өткізді. Сынақ кезінде жердің жарығынан оқшау (инертті) газдар ауаға бөлініп шықкан екен. Улы газ алдымен Курчатов қаласының маңындағы Шаған қаласын басып, артынан жел тұрып, газды Алтай өніріне айдал әкетеді. Бұл жайтты естіген сол кездегі Қазақ КСР Коммунистік партиясының Семей облыстық комитетінің бірінші хатшысы Кешірім Бозтаев КСРО Орталық комитетіне сынақты тоқтатып, сол жердің халқына көмек көрсетуді талап еткен мазмұнда шифрограмма жібереді. Бұл атом каруының сыналуына қарсы

ашық түрде жасалған шаралардың бірі болатын.

Сол кездері Семей облысының атынан КСРО депутаттарының I съезінө қатысқалы отырған О. Сүлейменов 1989 жылы 28 ақпанды ядролық сынаққа қарсы «Невада-Семей» антиядролық қозғалысын құру туралы үндеу тастады. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, егемен еліміздің көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев 1991 жылы 29 тамызда Семей ядролық полигонын жабу туралы Жарлыққа қол койды.

Ядрлық қарумен жабдыққан елдер қатарында 1952 жылы – Англия, 1960 жылы – Франция, 1964 жылы – Қытай. 1974 жылы – жер асты жарылысын – Үндістан жүргізді. 1979 жылы біріккен ядрлық сиңақты Оңтүстік Атлантикада ОАР және Израил жүррігізеді. Пакистан мемлекеті де ядрлық қаруды жасауды белсенді турде жүзеге асырмақшы.

Ядролық қарудың өлемге қауіпті сәті «Кариб дағдарысы» барысында орына ала жаздады. 1959 жылы қаңтарда Кубадағы төңкеріс нәтижесінде үкімет басына коммунистер келіп, құлатылған үкімет жақтаушылары АҚШ-тан көмек сұрады. АҚШ кубалық эмигранттардан қарулы жасақ үйымдастырып, олар 1961 жылы сәуірде Кастро үкіметіне шабуыл үйымдастырды. Шабуыл сәтсіз аяқталғанымен АҚШ Кубадағы коммунистік үкіметтен құтылу піфылынан бас тартқан жоқ. Ал КСРО үкіметі Кастро режимін сақтап калуға тырысты. Осы мақсатта КСРО басшылары Кубага Кенес Одағының ракеталарын орналастыру жөнінде құпия шешім қабылдады. 1962 жылы тамызда АҚШ-тың барлау мекемесінің басшысы президентке Кубада ракеталық кешенге үксас құдікті құрылыш салынып жатқанын мәлімдеді. Мұкият барлау нәтижесінде Кубага КСРО-дан 42 ракета, 40 мың әскер орналастырылғаны мәлім болды. АҚШ үкіметі КСРО Сыртқы істер министрлігінен Кубага орналастырылып жатқан қару жөнінде

нақтылы жауап ала алмағаннан кейін, 22 қазан күні Кубаны теңізден де, әуеден де коршауға алып, оқшаулады [7, 15 б.].

Әскери – теңіздік қоршау жөнінде көптеген мәселелер болды. Зантуралы сұрап болды – Фидель Кастро карастырып кеткендей, зымырандарды орнатуда ешқандай заңсыз іс-әрекеттер болмады. Әрине, олар АҚШ-қа қауіп төніп тұрды, бірақ, дәл сондай КСРОны кирататын зымырандар Еуропа территориясында тұрды. 60 зымыран «TOP» Ұлыбританиядағы Ноттингемде 30 зымыран «Юпитер» Италиядағы Джодель Колледе, 15 зымыран «Юпитер» Түркиядағы Измир қалаларында орналастырылған еді.

22 қазан күні американдықтар мекенес үкіметіне теледидардан хабарлама жасады. Ол, Кубада зымырандардың бар екенін мойындал, Кубаны әскери - теңіздік қоршауға алатынын жариялады. Және, Кенес Үкіметін «Жасырын іс-әрекеттер жасағаны үшін, адастыру тaktikасын ұстанғаны үшін» айыптауды Куба территориясынан егер АҚШ-ка бірді – бір зымыран бағытталса, онда ол АҚШ-қа карсы соғыс жарияланғаны деге есептелетінін Джон Кеннеди айтып кетті.

Американдықтарға қолдау көрсөттөнбейтінің батыс елдер одактастары болды. Америка мемлекеттерінің ұйымы толықтай қоршауға алу стратегиясын қолдады. Никита Хрущев қоршауға алу заңды еместігін және әрбір кеңес үкіметінің кемелері оны елемейтінің жариялады. Егер, бірде-бір американдық кеме кеңес үкіметінің кемесіне шабуыл жасаса, онда кеңес үкіметі тез арада жауап беріп, кайтаратынын ескеріп кетті.

Дегенмен, 24 қазан күні сағат дәл 10:00 де Куба аралы қоршауға алынды. Куба аралын 180 АҚШ ВМС кемелері қоршады, бірақ оларға президенттің рұқсатының көнесп үкіметінің кемелеріне оқ атуға тыйым саланды. Дәл осы кезде, Кубага 30 кемелер, оның ішінде «Александровск»

жүгі – ядролық қару жақаңтар және
4 кеме ядролық зымырандарымен келеді.
жатты. Соған коса, кемелерді алып жүрген
4 дизельдік су асты кемелері болды.
Хрущев Кубага жеткен барлық кемелер
және су асты кемелері барған жолынан
қайтпасын деген шешім қабылдады. Бірақ
енди КСРО жерінен шыққан кемелер қайта
қайтарылды [8, 101 б.].

27 қазан күні кеңестік зенитшілер Куба әуе кеңістігін барлап жүргөн АҚШ ұшағын атып түсірді. АҚШ әскерилері президенттен Кубаны дереке атқылауға рұқсат беруін талап етті. Президент 28 қазан күні шешім қабылдауға тиіс болды. Сол күні танертен Қеңес үкіметі өз әскерлері мен ракеталарын көрі әкететінің мәлімдеді. АҚШ өз тарапынан Кубаның қауіпсіздігіне кепілдік беретін және бұрын басып алған Гуантамо әскери-теніз базасын көрі қайтаратын болды.

Кариб дағдарысы 11 қыркүйектен 21 қарашаға дейін жалғасты. Мұның артынан тарихшылар «XX ғасырдың ең күнінде өткөн күн» деп атады. Соғыс қаупі «карапы сенбі» атанған 27 қазан күні шырқау шегіне жетті, бұл күні кубалықтар американалық барлаушы-ұшақты атып түсірді, ал АҚШ әскери-теніз күштерінің кемелері кеңестік сұнгуір қайықтың су бетіне шығуға мәжбүрледі. Дегенмен, сол қараша айында КСРО мен АҚШ басшылары бейбіт келісімге келіп, дағдарыска нүктे койылды. КСРО амалсызың қашама шығын жасап алып барған зымырандарын Кубадан алып кетуге мәжбүр болды. Ал АҚШ оның өтемінде Түркия, ФРГ және Италиядың КСРО-ның көздел койған зымырандарын шығарды. Осылайша әлем ядролық қақтығыстан, бір апарттан аман қалды.

Қазіргі таңда өскери істін дамытудың жаңа этаптары қолға алынуда. Әлемдік қауымдастықтардың түсінігі артып, кішігірім ядрлық сыңақтың өзі адамзатқа үлкен қауіп төндіретін айтып тыйым салуларды күштейтіп келеді. Себебі,

ядрлық соғыс қолданысында, жалпы соғыс атауында жеңімпаздар болмайды, тек кана толық континенттердің жоғалуымен адамзаттың құруымен тынады.

Мысалы, атом электростанцияларының химиялық, биологиялық, мұнай өндеу орындары да адамзатқа қауіпті. Олардың қирауы нәтижесінде адамзаттың болашагы мұлдем құриды. Бұған жоғарыда айтылған мысалдармен тарих күе. Жоғарыда атап кеткен, Невада-Семей әлем мемлекеттеріне үлгі болатын қозғалыс. Бұл жайында Олжас Сүлейменовты: «Ядролық синақтарға әлемде іс жүзінде тыйым салынды. Сәйкес құжаттар да қабылданды. Бірақ, ол құжаттарға қол коймай отырған ірі әлемдік ядролық державалар бар. Біз солармен қуресте бірігуіміз керек. Ондай мемлекеттер АҚШ, Ресей, Солтүстік Корея, Англия, Қытай ядролық қаруды толығымен жоюға қарсы болады, әрине. Олардың артынан ядролық қаруға қол жеткізгісі келетін тағы 20 мемлекет тізімде тұр. Ядролық қаруды пайдалану әлемде үлкен конфліктілерге әкеп соғады. Менің ойымша, ядролық соғыс басталса адамзаттың көрер күні аз қалады деген сөз. Сондықтан, осы бағытта қуресті қүшетуіміз керек. Адамзаттың өзін-өзі өлтіру құралын дамытуға бірінші болып тоқсаяуыл койған Қазақстан халқына адамзат бір кездері өз алғысын айтар», - деді ол.

ҚОРЫТЫНДЫ

ҚР президенті Н. Ә. Назарбаевтың ядролық қарудан мұлдем бас тартуы, әлем елдеріне үлгі. Н. Назарбаевтың бастамасымен БҰҰ аясында **2011 жылдың казан айының 12 жүлдізы** күні Астанадағы, Тәуелсіздік сарайында Ядролық синақтарға қарсы іс-қимылдың халықаралық күніне арналған шаралар төнірегінде «Ядролық қарусыз әлем

үшін» атты халықаралық форум өткен болатын. Бұл халықаралық форумға БҰҰ, МАГАТЭ, ЕҚЫҰ, ЯСЖТКҰ, ШЫҰ, АӨСШК, ЮНЕСКО, ЕурАЗЭҚ сияқты халықаралық және аймақтық үйымдардың басшылары мен екілдері, АҚШ, Жапония, Норвегия, Бельгия, Ұлыбритания, Франция, Ресей Федерациясы, Словакия, Швейцария, Пәкістан, Ирак, Түркия, Корея, Монголия, Вьетнам және басқа да елдер парламенттерінің депутаттары, мемлекет және қоғам қайраткерлері қатысты. Әлемнің көптеген мемлекет басшылары мен кеменгер саясаткерлері басқосқан келелі жиында алғашқылардың бірі болып сөз сөйлеген Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның ядролық қарудан қаншалықты зардап шеккендігін, ендігі жерде сол зардапты ешкімнің шекпейін қалайтындығын айта отырып, Қазақстан жер бетіндегі қауіпсіздік пен бейбітшіліктің жақтаушысы екендігін жеткізді. Қазақстан жасаған бұл қадамның маңызы шын мәнінде уақыт пен кеңістікте алдыңғы кезекке шыкты. Сондықтан 29 тамыздан біздің бастамамызбен БҰҰ тарапынан Ядролық синақтарға қарсы іс-қимылдың халықаралық күні деп жариялануын заңдылық деп қабылдаймыз», – деді президент [9, 41 б.].

Қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовтың С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде: «Ұлттың күші арсеналда емес, кітапханалар мен университеттерде» – деп, атауы көпшілікке үлкен ой салады.

Біздің болашағымыз жаппай қырып жою-қаруынсыз бейбіт әлемде тіршілік жасау. Менің ойымша, ынтымак пен бірлік, әлем халықтары арасындағы толеранттылық пен достық қарым-қатынастар, жер шарындағы адамзаттың бір үйінан отбасындей өмір сүруінің дінгегі болуы қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Богданов, Р. Г.** Ядерное безумие в ранге государственной политики. – М., «Наука», 1994. – 277 с.
- 2 **Давыдов, С. Л.** Ядерный взрыв в космосе, на земле и под землей. – М.: «Просвещение», 1984. – 196 с.
- 3 **Морохов, И. Д.** «Хиросима». - М.: «Красная звезда», 1989. – 130 с.
- 4 **Рожнятовский, Т. И., Жултовский, З. А.** Биологическая война. Угроза и действительность. - М., «Медицина», 2001. – 176 с.
- 5 **Абишев, М.** Движение «Невада – Семипалатинск» // Простор.– 2002. – №2. – С. 10-15.
- 6 **Аупбаева, Ж.** Время в судьбе поэта // Казахстанская правда. – 1996 г. – № 4. – С. 23.
- 7 **Канапьянов, Б.** Быть далеко услышанным (к 70-летию О.Сулейманова) // Казахстанская правда. – 2006. – № 3. – С. 15-16.
- 8 **Сулейманов, О. Ж.** Кто есть кто в Республике Казахстан 2003. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Золотой телёнок», 2003. – 142 с.
- 9 Н. Ә. Назарбаев Қазақстанның егеменді ел ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы – Алматы : Дауір, 1992. – 56 б.

Материал 10.06.17 баспаға тусти.

Д. Абдуев, А. С. Молдакимова

Производство и распространение оружия массового уничтожения

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.06.17.

D. Abduev, A. S. Moldakimova

Production and distribution of weapons of mass destruction

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 10.06.17.

В данной статье рассматриваются исторические аспекты причины производства и распространения оружия массового поражения в XX-XXI веке.

This article examines the historical aspects of the cause of production and distribution of weapons of mass destruction in the XX-XXI century.

Д. АБДУЕВ, А. С. МОЛДАКИМОВА

3. Ш. Айткенов¹, М. С. Жумабаева²

¹Т.Ф.К., қауымдастырылған профессор (доцент), С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар к.;
²Қ.Шұлембаев атындағы орта мектебі, Ақсу к.

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ САЯСИ РЕФОРМА

Бұл мақалада автор Шоқан Уәлихановтың Қазақстан тарихы мәселелеріне арналған ғылыми еңбектеріндегі саяси реформа сөз болады.

Кіттің сөздер: реформа, сот, демократия, зерттеу, прогресс.

КІРІСПЕ

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласындағы саяси идеология ретінде ағартышылық кең өріс алды. Қазақтың ойшыл ғалымы демократ-ағартушы Ш. Уәлиханов қазақ халқының әлемдегі өркениетті елдер катарына қосылуы үшін қажетті саяси-әлеуметтік, мәдени қызметтер атқарды. Шоқан тарихшы, саяхатшы, этнограф ғалым ретінде Орта Азияның, Қазақ елінің, батыс-Қытайдың тарихы мен мәдениетіне ғылыми зерттеулер жүргізе отырып, саяси-әлеуметтік, құқықтық мәселелерді іс жүзінде шешу жолдарын қарастыры, әсіресе қазақ халқын патша шеңеуліктің мен жергілікті билік нелерінің зорлық-зомбылығынан корғау мәселесін жария етті. Ол қоғамдағы үстем тап өкілдерінің саяси көзқарастары халықтың ізгі мақсаттарына әсер ететінін атап көрсетті. Сол себепті Шоқан Уәлиханов бұхара халықтың демократиялық құқығы мен бостандығын дамыту жолында елеулі қызметтер атқарды.

Экономикалық, әлеуметтік, саяси реформаларға үлken мән беріп революциялық туралы өзінің прогрессивтік саяси-әлеуметтік идеяларын ұсынды. «Сот реформасы жайында хат» деген еңбегінде «Біздің заманымызда халыққа етеп жақын, ен маңызды, оның мұқтажына тікелей катысты реформа-экономикалық және әлеуметтік реформа. Ал саяси реформалар экономикалық істерді жүзеге асыратын

құрал ретінде көрінбек, өйткені әрбір жеке адам баласы қауымдасты өзінің түкі мақсатты әл-ауқатын жақсартуға тырысады. Прогресс дегеніміз де осынан сай келеді» – деген қорытынды жасайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Өзінің осы шығармасында Шоқан Ресей патша өкіметінің саясатындағы отарлық мақсатты сол кездің өзінде айқын түсініп, қазақ сотының сақталуын талап етті. Дәстүрлі билер қызметінің ашықтығын, жариялышын, демократияның принциптерін жоғары бағалайды. Шоқан Шыңғыс хан заманынан енген ереже бойынша қазақ қоғамының «ақ сүйек» және «қара халық» болып жіктелуінә қарсы шығып, қоғамда бұл бөлінудің болуы бір-біріне қайшы мұдделердің шығуын көрсетеді деп есептеді [1, 37 б.].

Осы және басқа әлеуметтік жіктеудерден әртүрлі дау-жанжал, саяси-әлеуметтік шиеленістер туатының дәлелдей келе, қазақ халқын бірлікке шакырды. Ғалымның пікірінше, тұлғаның адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін ең алдымен өмірге еркіндік берілуі қажет. Ал еркіндік дұрыс пайдалану үшін халыққа жалпы білім, әсіресе саяси сауаттылық қажет.

Шоқан Уәлихановтың саяси реформа туралы еңбегінде сібір қырғыздары аймақтарындағы сот реформасы бойынша халықтың қалың көшілігінің қалауы билер сотын есke халықтық формада қалдыру

болса, ал шенеунік дәрежесі жоғары және бай қырғыздардың жеке мұddeлери, билер сотын түп негізінен өзгерту болғанын айқын көруге болады [2, 32 б.].

Ресейдің өзінде де шеткі ұлт аймақтарының экономикалық және саяси дамуына елеулі әсер еткен маңызды оқиғалар өтіп жатты. XIX ғ. Ортасында дағдарысқа байланысты Ресейде саяси және идеологиялық курс шиеленісе түсті. Халық құресінің күшіне түсүніне байланысты Ресейде жүйені жойып, дамудын демократиялық жолына түсү мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Қазақстандағы, сондай-ақ, Ресейдегі саяси жағдайдың шиеленісі мен күрделене түсі Ш. Уәлихановтың қозқарасына әсер етпей коймады. Оның шығармаларында қазақ халықының жанды мәселелері көтеріліп, ол халықтың киын тауқыметін женілдетудің жолын іздеді. Оны қазақ халықының Ресейдің басқа халықтарының тағдыры толғандыры [3, 38 б.].

Ш. Уәлиханов қоғамдық үрдістердің түсіндіруде тұтастай алғанда идеалистік бағыт ұстанды, оның шығармаларында терең және таза ойлар сақталған. Осы түрғыда оның «Сот реформасы жайында» деген еңбегі көп қызығушылық тудырыды. Бұл еңбегінде ол қалың бұқараның мұддесін көздең, үстем таптың жүргізіп отырган реформаларының мән-мағынасы жайлай мәселе көтерген. [4, 496 б.]

Қазақ даласындағы өзірленіп жатқан сот реформасы жайлай өз пікірін айтпа, Ш. Уәлиханов реформаларды жүргізгенде қоғамдық-тарихи процесті ескеріп, қоғамдық өмірдегі әртүрлі факторлардың рөлін сараптау керек деп жазды. Қоғамдық реформа жүргізуін маңызын ескере келіп, ғалым әлеуметтік іс-шаралардың негізінде жатқан түрлі төрияларға сын көзben қаруа қажет екендігін атап көрсетті. Ол билай деп жазды: «...халық реформасынан жоғары тұратын маңызды қоғамдық реформа жоқ. Барлық заң шығарушылар мен реформаторлардың қоғамға пайданы көздең

келгені және көздейтін күмәнсіз, бірақ когам дамуына пайдалы, зиян деген түсінік әр ғасырда әртүрлі болды. Қазір біздің арамызда бағзы замандардан бері көшілік санасына сіңіп, бұлжымас аксиомаға айналып, күнделікті тірлі пен дағыға сай қалыптасып кеткен көптеген жабайы гипотезалар бар, ғылым олардың қателігі мен заманға сай келмейтін дәлелдеп отыр».

Ғалымның «Сот реформасы туралы жазба» еңбегінде сот құрылымдарын қайта жанғыртуға барынша ынта-жігермен кірсіп, халыққа білім беру мәселесіне назар аударды. Сот саласындағы түбегейлі өзгерістер, шамасы біздің аймағымыздың бұрынғы әкімшілік құрылымдардың да өзгерістеріне алып келеді және орыс үкіметі үшін де, сондай-ақ қырғыз халқы үшін де күрделі, ауыртпалығы көп бюрократтық хаостың орнына енді округтерде орыс ауылдық және калалық қауымы үшін едәүір тиімді баскармалардың құрыллатынына күмән болған жоқ [3, 38 б.].

Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде Сібір казактарына арналған сот реформасы туралы макаласында /жазбаларында/ ол реесми үкіметке көптеген талаптар қояды. Бұл талаптар негізінен халық өмірін жақсартуға, оның сот мәселесі жөнінде дербестігін сақтай отырып, орыстармен арапасуга мүмкіндік алуға бағытталған.

Патша үкіметі Сібірдегі қазактардың билігін заң жүзінде өзінің қолына алушы мақсат етті. Осы китүркі саясатқа тікелей қатысы болған 1860-шы жылдары жүргізіле бастаған сол реформадан Ш. Уәлиханов жақсы хабарберетті. Халықтың әдет-ғүрпін, дәстүрін жақсы билетін ол реформаны дайындаған облыстық баскарманы халық тағдырына нәмқұрайдылығы үшін сынға алды, халыққа тиімді өзгерістерді талап етеді. Атап айтқанда, біріншіден, Ш. Уәлиханов өз халықтың өзіндік ерекшелігін ескеру реформа дайындау барысында ерекше маңызды фактор екенін айтады. Ш. Уәлиханов осы сот реформасы жайлайтында қазақ даласында

жүргізілуге тиісті реформа халықтың мұддесіне, оның материалдық мұқтажына сай келуі, әрі сол қофамның ұлттық мінездүкүлкіна сәйкестендірілуі қажеттігін терең талдады. Ал, бұл жағдайдан тыс жасалған өзгерістердің бәрі де зиянды, жағымсыз құбылыс, деп түсінді Ш. Уәлиханов.

Қофамның дамуына не залал, не пайда екендігі жайында ұғымдар әр дәуірде әр түрлі болған, ал, халыққа ен маңыздысы, оның мұқтажын өтейтін нақты іс-шаралар. Реформа – ол экономикалық және әлеуметтік реформа.

Ш. Уәлиханов 1864-ші жылы жазған еңбегінде реформаны іске асыру барысында халықтың ерекшелігін ескеруі жайлы пікірін терендейте түсіп, реформалардың сәтті болуы халықтың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпын, зандарын жан-жақты зерттеуге байланысты екенін айтады.

Саяси реформа экономикалық істерді іске асыратын құрал ретінде көрінеді – олар халықтың материалдық әл-ауқатын жақсартуға бағытталып отырады. Прогресс дегеніміз өзі деп тұжырымдайды. Адам – әрқашан да өз ортасының презенті. Ендеше Ш. Уәлихановқа берер бағамыз нақты тарихи жағдайларға байланысты болмак.

Міне, осыдан кейін: «В наше время нет общественного вопроса, который был бы так важен, как вопрос о народных реформах. От неудачных и удачных реформ зависит вся будущность народа, в них заключается его быть или не быть. Реформы бывают только тогда удачными, когда они правильны т.е. тогда когда они основаны на тех неизбежных законах, прогресса при которых только и возможно здоровое развитие общественного организаций» деген шешімге келді. Тарихшы ғалым прогресс деген ұғымға халықты ағарту, отандастарының саяси-экономикалық жағдайын жақсарту. [5,451]

Ш.Уәлихановтың еңбектерін барлық оқырмандарға насиҳаттау керек. Өйткені Шоқан сынды зиялдының, қазақ ғалымы болғанын және оның идеясы ұлттымызбен бірге жасайтынын сезіну барша студенттер

үшін қажет. Шоқан уәлиханов ерлігін паш етуді оның өз сөзімен айтсақ, ол: «Халықтың кемелінә келіп өркендеуі үшін ен алдымен азаттық пен білім керек» деген. Шоқан мұралары – ұлт тарихы мен ұлт санасына серт.

Шоқан Шыңғысұлының мұраларында саяси реформа туралы мәселелері қамтылды. Н. М. Ядринцев: «Шоқан өз халқын сүюден айнаған жоқ, ол европалық ағартушылықпен өз халқының ұлттық қасиетін үштастыруды армандады», – деп жазды. Шоқанның өз тұған халқы алдында сінірген еңбегін бірер сөзбен айтқанда Шоқан халқын өзін-өзі тануға, түсінуге шақырды, сөйтіп, арманының орнына шылымды барынша игреу мәселесін қойды.

Бұгінгі Қазақстанда Шоқан Шыңғысұлының бастамасы – көрегендік идеясы, еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев жүргізіп отырған ішкі және сыртқы Қазақстан Республикасының саясатында нақты көрініс тауып іске асырылада.

Шоқан ғылым тарихындағы ұлы тұлға және тарихтағы ұлы тұлғаны танудың үздік ғылыми үлгісін көрсеткен жасампаз ойшыл. Оның бірде-бір шығармасы – қандай тақырыпқа жазылса да саяси реформа жайлы мәселесін айналып өткен емес.

Тарихшы ғалымның саяси реформа жайлы ойлары да құнарлы. Ондай болу үшін ақыл да, қайрат та, тапқырлық та, ержүректілік те, мінезде үйлесіп, үштасып жатуы. Шоқанның ғылыми көрегендігі тұған елінің нығаюы мен қауіпсіздігі үшін, елі мен жерін аман сақтап қалуда, ал XX ғасыр басындағы тарихшылар әлемдік өркениеттен кенже қала бастаған қазақты оянуға шақырды.

КОРЫТЫНДЫ

Заманында дүниежүзілік ғылымға елеулі үлес қосқан Ш. Уәлихановтың әр салалы, терең мазмұнды еңбектері, өзінің асыл тұлғасы мен жарқын бейнесі тарихтың әр кезеңінде жоғары бағаланды. Ол туралы замандастары жан тебірентерлік

жылы лебіздер қалдырды. Шығысты зерттеуші әйгілі ғалым Е. И. Ковалевский Шоқанды «Аскан данишпан жас жігіт», «тамаша ғалым», «қазақ халқының ен жакын досы әрі орыстың мемлекеттік мұддесін қадір тұтуши» деп атады. «Шоқан қазақ ішінен оқырман қауымын тапқан болса, ол өз халқының шын мәніндеңдегі аскан данишпаны болар еді» – дейді Г. Н. Потанин. «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Шығыс тану әлемінің аспанынан құрықты жүлдіздай жарқа етіп ете шыкты. Орыс ориенталисттері бірауыздан оны таңғажайып құбылыс деп карады, одан түркі халықтарының тағдыры туралы аса маңызды ұлы

жаналықтар ашады деп үміт күтіп еді» – деп жазды аты әйгілі шығыстанушы ғалым Н. И. Веселовский. Оның редакциясымен Ш. Ш. Уәлиханов шығармаларының жинағы Петербургте 1904 жылы жарық көрді. Шоқанды көрген, оны жақсы білген ғалымдардың ұлты лебіздері оның еңбегін ғылым әлемі әділ де жоғары бағалады.

Ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов әлем мен қазақ халқының соңғы үш мыңжылдық тарихына еркін бойлап, оның әр кезеңі мен дәуірінде ілгеріледің де, іркілістің де тұракты адам қолында кала беретінін дәлелдей білді.

ПАЙДАЛАНГАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Уәлиханов, Ш. Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. – Алматы : «Толағай групп», 2010. – Т. 1. – 376 б.

2 Дулатов, М. Шоқан Шыңғысулы Уәлиханов // Қазақ тарихы. – 1994. – № 6. – 27- 32 б.

3 Карасаев, Ф. Шоқан Уәлиханов // Қазақ тарихы. – 2009. – № 1. – 35-38 б.

4 Уәлиханов, Ш. Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. – Алматы : «Толағай групп», 2010. – Т. 4. – 496 б.

5 Уәлиханов, Ш. Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. – Алматы : «Толағай групп», 2010. – Т. 3. – 451 б.

Материал 12.06.17 баспаға тусти.

3. Ш. Айткенов¹, М. С. Жұмабаева²
Политическая реформа в трудах Чокана Валиханова

¹Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова г. Павлодар;

²Школа имени К. Шулембаева, г. Аксу.

Материал поступил в редакцию 12.06.17.

Z. Sh. Aytkenov¹, M. S. Zhumabaeva²
Political reform in the works of Chokan Valikhanov

¹S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar;

²School after K. Shulembaev, Pavlodar region, Aksu.

Material received on 12.06.17.

В статье рассматривается история в трудах Чокана Валиханова, посвященных вопросам политической реформы.

The article considers the history in the works of Chokan Valikhanov, dedicated to political reform.

3. Ш. АЙТКЕНОВ, М. С. ЖҰМАБАЕВА

A. Алибекова¹, А. С. Молдакимова²

¹магистрант; ²к.и.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

К ВОПРОСУ ПРИВЛЕЧЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ

В настоящей статье рассматривается структура и эффективность привлечения инвестиций в экономику Казахстана.

Ключевые слова: инвестиции, торговля, общество, экономика.

ВВЕДЕНИЕ

Привлечение и эффективное использование иностранных инвестиций в экономику Республики является основой, одним из основных направлений взаимовыгодного экономического сотрудничества Казахстана с зарубежными странами. Самые значительные объемы инвестиций в Казахстане имеет Европейский Союз. Доля прямых инвестиций стран-членов Европейского Союза с 2005 г. по первый квартал 2014 г. составила около 34,2 % (3479,5 миллионов американских долларов) от общего мирового объема инвестиций в казахстанскую экономику.

Для успешной реализации «экономизированной» внешней политики Республики Казахстан ключевой становится структурно-инвестиционная политика государства, которая должна ясно обозначить отраслевые и межотраслевые приоритеты, имеющие жизненно важное значение для развития страны, обеспечения ее независимости и экономической безопасности. В любом обществе инвестиции служат основой развития и укрепления экономики. В послании Президента Н. А. Назарбаева «Казахстан-2050. Новый политический курс, состоявшегося государства» к приоритетным долгосрочным целям и стратегии реализации отнесен

экономический рост, базирующийся на открытой рыночной экономике с высоким уровнем иностранных инвестиций. Таким образом, Казахстан, главной экономической задачей которого является вхождение в систему мировой экономики, большое внимание придает привлечению иностранных капиталовложений.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Масштабы, структура и эффективность привлечения инвестиций Европейского Союза в Казахстан во многом определяются наличием в стране благоприятного инвестиционного климата, понимаемого как комплекс материально-вещественных и институциональных условий, позволяющих европейским инвесторам получать доход на вложенный капитал и вести устойчивый предсказуемый бизнес.

В общем виде инвестиционный климат, существующий в Республике, определяется следующими факторами: характером законодательства, регулирующего приток капитала в страну, стабильностью экономической и политической ситуации, наличием запасов природного сырья и его использованием для деятельности совместных предприятий, степенью развитости инфраструктуры, энергетической обеспеченностью и наличием энергетических резервов и инвестиционной политикой государства.

Главным документом, регулирующим положение инвесторов Европейского Союза, являются соответствующие статьи Соглашения о партнерстве и сотрудничестве, подписанного между Республикой Казахстан и Европейским Союзом. В соответствии с Соглашением Казахстан предоставляет европейским бизнесменам и компаниям наилучшие, без исключения, условия. СПС также содержит отдельные положения о сотрудничестве в области законодательства, свободном передвижении прямых инвестиций, осуществлении платежей за товары и услуги в свободно конвертируемой валюте. Все это, безусловно, способствует сложению благоприятного климата и инвестиционных условий для иностранных инвесторов ЕС [1].

Активное привлечение иностранного капитала в экономику Казахстана началось в 1992 г. в форме экспортных кредитов на двусторонней основе. Значительная их часть была получена в период с 1992 по 1994 гг. Первыми кредиты РК предоставили правительства Германии и Австрии, они же оказались наиболее крупными кредиторами. Особенностью европейского капиталовложения в Казахстан является его концентрация в сырьевом секторе экономики. В отраслевом разрезе большая часть инвестиций поступает в нефтегазовый комплекс (около 46 % за период 2000-2010 гг.) и цветную металлургию (более 25 % с 2000 по 2010 гг.). Большой интерес иностранных инвесторов вызывают также черная металлургия (4,4 %), энергетический комплекс (4,3 %), пищевая промышленность (3,4 %), связь и добыча промышленность (2,4 %).

Приток прямых иностранных инвестиций в Казахстан осуществляется посредством создания совместных предприятий (СП), дочерних предприятий, приватизации государственных предприятий с участием иностранного капитала, передачи в управление

иностранным фирмам крупных промышленных предприятий и инвестирования банковского сектора.

Основной формой привлечения прямых инвестиций в Республику являются совместные предприятия, в меньшей степени со 100 %-ным иностранным капиталом дочерние предприятия. В настоящее время ни одна из стран не может эффективно развиваться без внешнеэкономических связей. Особенно существенно роль внешнеэкономических связей возросла в последние годы.

По данным Агентства по статистике Республики Казахстан, на 1 января 2012 г. в Казахстане было зарегистрировано 4 126 совместных и иностранных предприятий (в 2007 – 1366, в 2000 г. – 1865, в 1997 г. – 1388, в 1996 г. – 995, а в 1990 г. – всего 15).

Из 4366 совместных и иностранных предприятий в их число входит 2189 совместных предприятий и 2177 иностранных предприятий, созданных с участием партнеров из 99 стран с уставным капиталом в размере 139817,8 млн. тенге (на 1 января 2010 г.). Наибольшее количество предприятий с иностранными инвестициями на 1 января 2012 г. расположено на территории города Алматы – 1820 (в том числе 936 совместных и 884 иностранных предприятий), далее в Астане – 1156, Карагандинской области – 325, Атырауской области – 289, Алматинской области – 210, Восточно-Казахстанской области – 165 и остальные 406 в других регионах Казахстана.

Особое значение правительство Казахстана придает ускоренному развитию малого и среднего бизнеса. В этих целях принят целый пакет законодательных актов, закладывающих основу государственной поддержки индивидуального предпринимательства. В частности, упрощены процедуры регистрации, определены приоритеты и конкретные меры по активизации малого бизнеса.

А. АЛИБЕКОВА, А. С. МОЛДАКИМОВА

Сотрудничество ЕС и Казахстана в области развития малого и среднего бизнеса началось с 1993 г. Наиболее важными были такие проекты, как «Акция содействия Фонду поддержки предприятий» стоимостью 1 миллион ЭКЮ и «Создание консультационного отдела в Центре деловых связей» стоимостью 700 тысяч ЭКЮ.

В области развития малого и среднего бизнеса за прошедшие годы с марта 2007 г. по март 2009 г. в Казахстане по программе ЕС было реализовано 25 проектов по поддержке предпринимателей в разных регионах республики – от юга до севера [2].

В целях способствования развитию отношений в сфере бизнеса между Европейским Союзом и Казахстаном, а также поддержки и предоставления информации европейским компаниям, осуществляющим свою деятельность в Республике, и тем компаниям, которые рассматривают возможность осуществления своей деятельности в Казахстане или инвестирования, была создана Европейская бизнес-ассоциация Казахстана (ЕВРОБАК). ЕВРОБАК является некоммерческой организацией, созданной по инициативе работающих и осуществляющих инвестиции в Казахстане компаний Европейского Союза и делегации Комиссии Европейского Союза для представительства европейских деловых кругов в Республике.

Европейская бизнес-ассоциация Казахстана была создана в 1998 г. На сегодняшний день ЕВРОБАК насчитывает 51 членов, большинство из которых являются ведущими европейскими компаниями и организациями, базирующими и осуществляющими свою деятельность в Казахстане – «Бритиш Газ», «Эни Аджип», «ЭйБиЭн», «Амро Банк Казахстан», «Люфтганза», «КЛМ» и другие [2].

Важной сферой для привлечения инвестиции стран-членов Европейского

Союза является нефтегазовый сектор и цветная металлургия. Привлечение таких инвестиций в экономику Казахстана является объективно необходимым процессом. Это связано с ориентацией экономики Казахстана на рыночное хозяйствование, при котором резко повысилась потребность Республики в разработке месторождений нефти, газа, угля, черных и цветных руд, в развитии нефтегазовых промыслов, добычи минерального сырья, его переработки и, соответственно, повысилась потребность в привлечении иностранных капиталовложений.

Значение Каспийского региона, как для Казахстана, так и для других европейских стран определяется его географическим месторасположением и наличием на шельфе Каспийского моря огромных запасов углеводородов, т.е. нефти и газа. По данным Энергетического информационного управления США, запасы углеводородов на шельфе Каспийского моря и вокруг него составляют 178-191 миллиардов баррелей нефти, или 24-26 миллиардов тонн. Британские оценки нефтегазовых ресурсов намного скромнее и составляют 28 миллиардов баррелей нефти и 243 триллиона кубометров футов газа [4].

В настоящее время Казахстан занимает 9-е место в мире по объему разведанных запасов нефти, 16-е место по уровню его добычи и 8-е по природному газу и конденсату. На территории СНГ Казахстан является вторым по величине производителем нефти после Российской Федерации. По запасам нефти Каспийское море уступает Персидскому заливу, но превышает Северное море в два раза. Таким образом, в ближайшие 5-10 лет у Республики есть все шансы войти в первую «десятку» среди 98 нефтедобывающих стран мира по уровню добычи нефти, что составит не более 4 % мировой добычи нефти.

Из государств-членов Европейского Союза можно выделить наиболее главных инвестиционных партнеров, в отношении

которых Казахстан проводит политику, построенную на общности взаимовыгодных интересов и сотрудничества. Прежде всего это – Великобритания, Италия, ФРГ, Нидерланды и Франция.

Доля инвестиций ЕС в казахстанские проекты составляет примерно 14 % от общего объема инвестиций в Казахстане. Причем большую часть европейских инвестиций в казахстанскую экономику сделала Великобритания (12,6 % от общего объема инвестиций), далее следуют Нидерланды (2,6 %), Германия (2 %) и Италия (1,7 %) [1].

Интересы Казахстана в отношениях со странами ЕС заключаются в:

- 1 широком привлечении европейского капитала для оздоровления экономики республики, решения социальных и экологических проблем;

- 2 расширении торгово-экономических связей;

- 3 использовании интегративного опыта ЕС в определении и проведении собственной внешней политики.

Согласно Государственной программе «Путь в Европу» на 2009-2011 годы, утвержденной указом президента РК 29 августа 2008 года, одним из ключевых направлений энергетического сотрудничества Казахстана со странами Европы определена работа по приобретению им в соответствующих странах портов, терминалов, нефтеперерабатывающих заводов, автозаправочных станций и других инфраструктурных объектов в целях своего закрепления и долгосрочного присутствия на европейском рынке углеводородов.

Система управления качеством ISO 9001/2000 является одним из универсальных стандартов качества, применяемых компаниями во всем мире. Общие требования данного международного стандарта качества применимы ко всем организациям независимо от форм собственности,

численности персонала, ассортимента выпускаемой продукции или услуг [3].

Развитие всесторонних отношений со странами-членами Европейского Союза играет для Казахстана ключевую роль. Республика Казахстан рассматривает эти отношения в качестве долгосрочного приоритета, связанного с продвижением своих национальных интересов на международной арене [1].

Подход Европейского Союза к отношениям с Казахстаном продиктован тем, что он воспринимается им не только как торгово-экономический, но и как стратегический партнер. Это объясняется, прежде всего, выгодным геополитическим положением Республики.

Все же на первое место в сотрудничестве Казахстана с Европейским Союзом выходит экономика. Она на сегодняшний день представляет долгосрочную перспективу для развития Казахстана как суверенного государства.

ВЫВОДЫ

Таким образом, торговые отношения Республики Казахстан и Европейского Союза носят стабильный характер и имеют экономическое будущее, обусловленное характером развития европейского и казахстанского рынков, спецификой развития европейского спроса на энергоресурсы и особенностями международной специализации Казахстана. Тем не менее сложившаяся структура товарного обмена не отвечает экономическим интересам и перспективам Казахстана вследствие необходимости реализации стратегических целей форсированного индустриально-инновационного развития. Евросоюз, напротив, экономически заинтересован в сохранении сложившейся асимметричной структуры товарооборота до решения проблемы зависимости его экономики от внешних энергоресурсов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Токаев, К.** Дипломатия Республики Казахстан. – Астана : Елорда, 2001.

2 **Нигматуллин, М.** Привлекая западные капиталы. // Финансы Казахстана. – 1997. – № 8. – С. 14-19

3 **Огнивцев, С. Б.** Мировая экономика. – М., 2001. – 156 с.

4 **Абыкаев, Н.** Казахстан – Европейский Союз: партнерство и сотрудничество // Казахстанская Правда. – 2000, 24 июня. – № 158-159.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

A. Алибекова, A. S. Moldakimova

Казақстанда шетелдік инвестицияларды тарту және колдану мәселесі

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 16.06.17 баспаға түсті.

A. Alibekova, A. S. Moldakimova

To the question of attraction and use of foreign investments in Kazakhstan

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада Қазақстан экономикасына инвестиция құрылымын жөнне тиімділігін талқылады.

This article examines the structure and effectiveness of attracting investments in the economy of Kazakhstan.

УДК 94(574)

E. E. Дюсекенов¹, З. Ж. Марданова²

¹магистрант; ²к.и.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова, г. Павлодар

ЭВОЛЮЦИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В КОНСТИТУЦИЯХ СССР

В настоящей статье рассматривается развитие идеи прав и свобод человека в Конституциях СССР.

Ключевые слова: история, право, свобода, общество.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема прав человека – принадлежность отнюдь не только нашего времени. Это одна из вечных проблем, сопровождающих человека. Важность этого вопроса объясняется тем, что осуществление прав человека есть одно из главных условий его духовного развития, психологического и физического благополучия.

Право человека – это охраняемая, обеспечиваемая государством, узаконенная возможность что-то делать, осуществлять.

Свобода человека (в том виде, в котором употребляется в документах о правах человека) – это отсутствие каких-либо ограничений, стеснений в чём-то (деятельности, поведении).

Наша цель: проследить эволюцию прав и свобод человека и гражданина на фоне исторического развития и становления конституционного строя в России.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Идея прав и свобод человека намного опережала реальные политические условия их существования. Принципы свободы людей, достоинства человеческой личности, равенства и братства нашли воплощение в ряде мировых религий, в частности в христианстве.

Отсчёт истории прав человека в их нынешнем виде следует вести от Декларации независимости США и Великой французской революции.

А в 1948 г. Генеральная Ассамблея ООН приняла ряд документов по правам человека. Самый важный из них – Всеобщая декларация прав человека. Впервые в истории человечества были сформулированы и рекомендованы для осуществления во всех странах основные права и свободы человека, которые во всём мире рассматриваются как стандарты, образцы для соответствующих национальных юридических документов (например, разделов конституций о правах граждан). Декларация объявила всех людей свободными и равными в своём достоинстве и правах. Она провозгласила ряд прав человека, которые можно разбить на две большие группы: 1) гражданские и политические права и 2) социальные, экономические и культурные права.

На правовое положение личности существенно влияют конституционные нормы, регулирующие общественные отношения, связанные с функционированием избирательной системы, организацией судебной системы, принципами судопроизводства, осуществлением надзора за законностью и др. Важное значение имеет конституционный принцип единства прав и обязанностей граждан. Наша задача проанализировать преобразования, изменения в достижении прав и свобод через историю становления отечественных конституций на фоне

меняющихся социальных и политических условий.

Конституция РСФСР 1918 года.

II Всероссийский съезд Советов провозгласил переход всей власти в руки Советов. Устанавливался принцип единовластия и полновластия Советов, закреплённый затем в конституции. Этот съезд принял также декреты «О Мире», «О Земле», основные положения которых впоследствии вошли в Конституцию. 2 декабря 1917 года была опубликована «Декларация прав народов России», законодательно закрепившая национальную политику Советской власти. Для укрепления диктатуры пролетариата, правопорядка, успешной реализации социальных идей необходимо было создание основного закона – Конституции. Потребность в Конституции остро ощущалась и на местах. 10 июля 1918 года V Всероссийский съезд Советов утвердил первую советскую Конституцию. По предложению В. И. Ленина в основу Конституции была положена «Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа».

Признавались равные права «за гражданами независимо от их расовой и национальной принадлежности», и объявлялось противоречащим основным законам страны «допущение каких-либо привилегий» или преимуществ на этом основании, а равно какое бы то ни было угнетение национальных меньшинств или ограничение их равноправия» (ст. 22). Конституция предоставляла право политического убежища всем иностранцам, подвергшимся преследованиям за политические и религиозные преступления (ст. 21). В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы совести церковь отделялась от государства и школа от церкви, а свобода религиозной и антирелигиозной пропаганды признавалась за всеми гражданами. В последние годы приводятся многочисленные факты

нарушений данной статьи Конституции и необоснованных репрессий в отношении верующих и духовенства. Конституция записала лишь те права, осуществление которых гарантировалось в тех условиях. Поэтому в ней нет права на труд, отдых, образование и т.д.

Следует подчеркнуть, что политические права предоставлялись лишь трудящимся. Эксплуататорские элементы были лишены политических прав, в том числе и избирательных. Эти ограничения вызывались конкретной исторической обстановкой того времени в России, необычайно острой классовой борьбой в стране. Лишение политических прав эксплуататоров было своеобразной формой осуществления в тех условиях функции подавления сопротивления свергнутых эксплуататорских классов. Конституция закрепила не только права, но и обязанности, признав труд обязанностью всех граждан и провозгласив лозунг «Не трудящийся да не ест». Обязанностью всех граждан являлась защита социалистического Отечества. Причём почётное право защищать революцию с оружием в руках предоставлялось только трудящимся; на нетрудовые же элементы возлагалось отправление иных военных обязанностей.

Конституция провозгласила новую, классовую, пролетарскую демократию, демократию только для трудящихся. В результате по некоторым данным, гражданских прав были лишены 5 миллионов человек, трудящимся предоставлялись следующие политические права: избирать и быть избранным в органы Советской власти; свобода слова, митингов, шествий, свободы союзов. Ставилась задача предоставить трудящимся полное, всестороннее образование (ст. 17).

Четвёртый раздел «Активное и пассивное избирательное право» закреплял всеобщее избирательное право для трудящихся и солдат, с 18 лет, и отстранял от

участия в выборах – по терминологии того времени – эксплуататоров и их пособников. Не избирали и не могли быть избранными согласно ст. 65 Конституции: а) лица, прибегающие к наёмному труду с целью извлечения прибыли; б) лица, живущие на нетрудовой доход, такой как: проценты с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т.п.; в) частные торговцы, торговые и коммерческие посредники; г) монахи и духовные служители церквей и религиозных культов; д) служители и агенты бывшей полиции, жандармерии и охранных отделений; е) члены царствовавшего в России дома.

Историческое значение Конституции 1918 года заключалось в создании правовой базы для последующего законотворчества. Однако более существенным было её воздействие на всю сферу социальных и политических преобразований в стране: она подвергла пересмотру старую систему общественных отношений, декларировав новые принципы и социальные ценности.

Конституция СССР 1924 года

Образование СССР нашло своё конституционное закрепление в Основном Законе – Конституции СССР 1924 года. История её создания, по сути дела, начинается с принятия I съездом Советов СССР 26 декабря 1922 года «Декларации об образовании СССР» и «Договора об образовании СССР». Декларация и Договор затем стали основой будущей Конституции СССР 1924 года. Декларация стала разделом первым Конституции. Она вошла без изменений в текст Конституции. Вторым разделом стал Договор.

По своему содержанию Конституция СССР 1924 года не похожа на предшествующие и последующие Советские Конституции. Главное, основное внимание она уделила факту конституционного закрепления образования СССР, прав Союза ССР и союзных республик, системе высших государственных органов СССР и союзных республик [2].

Конституция СССР 1936 года

Долгое время в советской науке господствовала концепция согласно которой в СССР в середине 30-х годов закончился переходный период от капитализма к социализму; новая экономическая политика завершилась построением в основном социалистического общества в связи с этим Пленум ЦК ВКП(б) принял решение внести на седьмом съезде Советов предложение об изменении Конституции СССР в направлении: а) дальнейшей демократизации избирательной системы в смысле замены не вполне равных выборов равными, многостепенных – прямыми; б) уточнение социально-экономической основы конституции в смысле приведения её в соответствие со сложившимся соотношением классовых сил в СССР.

По своему содержанию Конституция была значительно шире предыдущей. Она состояла из 13 глав, включающих 146 статей, включая новые главы, которых в предыдущей Конституции не было. Это такие, как главы об общественном устройстве, о местных органах государственной власти, о суде и прокуратуре, об основных правах и обязанностях граждан, об избирательной системе. В Конституции отражалось наличие в нашем обществе двух дружественных классов: рабочих и крестьян.

Конституция СССР 1936 года закрепила более полный перечень социально-экономических, политических и личных прав граждан. В Конституции появилась специальная глава X «Основные права и обязанности граждан». В ней провозглашались такие права граждан, как право на отдых ст. 119, материальное обеспечение граждан в старости, в случае болезни, и потере трудоспособности ст. 120, право на образование ст. 121. Конституция закрепила социальное и политическое

равноправие граждан, а также равноправие мужчин и женщин ст. 122.

В Конституции были закреплены не только права, но и обязанности граждан СССР: обязанность соблюдать Конституцию ст. 130, исполнять законы, блюсти дисциплину труда, честно относится к общественному долгу, уважать правила социального общежития, беречь и укреплять общественную социалистическую собственность ст. 131.

Ни одна из предшествующих Конституций ничего не говорила о партиях вообще, в том числе о Коммунистической партии, занявший правящие позиции. В Конституции 1936 года был сделан первый шаг к оформлению однопартийной системе в стране.

Реальность жестоко расходилась с тем, что было записано в Основном Законе о свободе слова, печати, собраний, о свободе совести, о неприкосновенности личности и жилища и т. п.

Парадокс ситуации заключался в том, что как раз во время «триумфа» «сталинской Конституции» на страну обрушился вал массовых репрессий, который не обошёл стороной ни один из слоев нового советского общества, и даже депутатов, обладавших по Конституции «правом неприкосновенности».

Конституция СССР 1977 года

Вопрос о разработке и принятии новой Конституции СССР впервые был поставлен Никитой Сергеевичем Хрущёвым на вицереднем XVII съезде КПСС. Обоснование этого сводилось к тому, что советское государство из государства пролетариата переросло в общенародное государство. 7 октября 1977 год Верховный Совет СССР единогласно утвердил Конституцию СССР.

Конституция СССР 1977 года готовилась на началах, с одной стороны преемственности по отношению к предшествующим основным законам а с

другой стороны – новизны по сравнению с ними

Конституция СССР 1977 г. в отличие от Конституции СССР 1936 г. существенно расширяла совокупность прав и свобод граждан. В ней впервые предусматривалось право граждан обжаловать действия любых должностных лиц в суд (ст. 58). Правовые нормы, регулирующие взаимоотношения государства и личности, содержались не только во втором разделе Конституции СССР 1977 года, многие аналогичные нормы находились почти во всех её разделах и главах. Некоторые из них имели не прямое, а косвенное отношение к правам и обязанностям советских граждан, взаимоотношениям между государством и личностью.

Значительное место в советском конституционном законодательстве всегда занимало право граждан СССР на труд. В то время, особенно важное значение имело указание на такое достижение советского общества, как ликвидация безработицы. Считалось, что в развитом социалистическом обществе безработица столь невероятна, что нет никакой необходимости напоминать о ней в Конституции.

Статья 40 Конституции СССР 1977 г. – провозглашала право на труд, под которым понималось получение гарантированной работы с оплатой труда в соответствии с его количеством и качеством и не ниже установленного государством минимального размера, включая право на выбор профессии, рода занятий и работы в соответствии с призванием, способностями, профессиональной подготовкой, образованием и с учётом общественных потребностей. Новыми по сравнению с ранее действовавшим конституционным законодательством являлись следующие гарантии обеспечения права на труд:

- 1) бесплатное профессиональное обучение;
- 2) повышение трудовой квалификации и обучение новым специальностям;

3) развитие систем профессиональной ориентации и трудоустройства.

Исчезли имевшиеся ранее элементы принуждения в трудовых правоотношениях.

Право граждан СССР на отдых обеспечивалось предоставлением ежегодных оплачиваемых отпусков, дней еженедельного отдыха, а также расширением сети культурно-просветительных и оздоровительных учреждений, развитием массового спорта, физической культуры и туризма. Право на отдых тесно связано с правом граждан СССР на охрану здоровья. Право граждан СССР на охрану здоровья (ст. 42 Конституции СССР) обеспечивалось бесплатной квалифицированной медицинской помощью и проведением широких профилактических мероприятий.

Новым в Конституции СССР 1977 года является право граждан СССР на жилище. В Конституции СССР 1936 года этого не было и быть не могло в связи с тем, что в то время Советское государство ещё не располагало достаточным государственным и общественным жилищным фондом. Существенной новизной по сравнению с ранее действовавшим советскими конституциями отличается ст. 56 Конституции СССР 1977 года об охране законом личной жизни

граждан, тайны переписки, телефонных переговоров и телеграфных сообщений. В ст. 128 Конституции СССР 1936 года указывалось лишь на тайну переписки, и здесь же шла речь о неприкосновенности жилища. Новая Конституция СССР особо подчёркивала, что закон охраняет личную жизнь граждан. В законе не раскрывалось само понятие «личная жизнь». Как и в прежнем советском конституционном законодательстве, Конституция СССР 1977 г. гарантировала свободу совести. Однако имелись изменения по сравнению с Конституцией СССР 1936 г. По аналогии с ранее действовавшими конституционными нормами новый Основной Закон СССР гарантировал неприкосновенность личности и жилища граждан.

ВЫВОДЫ

Конституция стала последней точкой в оформлении брежневской внутренней политики, установлении жёсткого идеологического контроля над обществом, окончательного выхолашивания духа «оттепели», краха надежд на возможное реформирование политической системы и поворота к человеку.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 История Государства и права России: Учебник для вузов / Под ред. С. А. Чибириева – 1998.
- 2 История Советской Конституции в документах. – М., 1957.
- 3 Конституция РСФСР 1918 // Конституция общенародного государства. – М. : Политиздат, 1978.
- 4 Конституция РСФСР 1925 // История советской Конституции (в документах) 1917-1956. – М. : Юрид. лит., 1957.
- 5 Кушнир, А. Г. Первая Конституция СССР: к 60-летию принятия. – М., 1984.
- 6 Митюков, М. А. Зарождение идей конституционного правосудия в России
- (XIX – начало XX в.в.) // Правоведение. – № 11. – 1996.
- 7 Ронин, С. Л. Первая Советская Конституция. – М., 1949.
- 8 Скрипилёв, Е. А. Первая Советская Конституция. – М., 1968.
- 9 Текст Конституции РСФСР 1918 г. / История Советской Конституции в документах. – М., 1957.
- 10 Текст Конституции РСФСР 1925 г. / История Советской Конституции в документах. – М., 1957.
- 11 Текст Конституции СССР 1924 г. / История Советской Конституции в документах. – М., 1957.

12 Текст Конституции СССР 1936 г.
/ История Советской Конституции в
документах. – М., 1957.

13 Чистяков, О. И. Конституция
РСФСР 1925 г. // Советское государство и
право. – 1991. – № 1.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

E. E. Дюсекенов, З. Ж. Марданова

КСРО Конституциясындағы адам бастандығы және әволюция құқығы

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті. Павлодар қ.
Материал 16.06.17 баспаға түсті.

E. E. Dysekenov, Z. Sh. Mardanova

The evolution of human rights and freedoms in the Constitution of the USSR

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада КСРО Конституциясында адам бастандықтары мен құқық
идеясы дамуыту қарастырылады.

In this article, the development of the idea of human rights and freedoms in the
Constitutions of the USSR are considered.

УДК 94(574)

М. Жанкабаева¹, А. С. Молдакимова²

¹студент; ²к.и.н., доцент, Павлодарский государственный университет
имени С. Торайғырова, г. Павлодар

ЗНАЧЕНИЕ ЯРМАРОК В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ КАЗАХОВ

В настоящей статье рассматривается влияние ярмарок на
предпринимательскую деятельность казахов.

Ключевые слова: ярмарка, торговля, общество.

ВВЕДЕНИЕ

Особое место в истории политico-
социального, экономического развития
народа занимали ярмарки, потому что
они развивали не только торговлю, но и
открывали пути к политическим связям
с другими странами, установлению
стабильных взаимоотношений,
способствовали распространению
народного искусства и культуры.

Специальными указами,
распоряжениями, как центральных, так и
местных властей, устанавливавшимся четкий
порядок для участников ярмарок: они
должны иметь специальные разрешения,
свидетельства, своевременно пройти
регистрацию в ярмарочном комитете. Для
азиатских купцов-ташкентцев, кокандцев
и прочих – требовалось купеческие
свидетельства с определенным платежом
вне таможенной черты и главных ярмарок.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Слово «ярмарка» немецкого
происхождения и означает большой
торговый съезд, привоз различных товаров
для их реализации в определенном месте
и в конкретное время года [1, с. 66].
Согласно Торгового Устава Российской
империи: «Ярмарки суть общие торги, на
которых в продолжение, определенного
в установленном порядке срока,
производилась торговля всякого рода
товарами». Ярмарки разделялись, по
продолжительности происходящего на них

торга, на 5 разрядов. К первому разряду
относилась Нижегородская ярмарка, ко
второму – ярмарки, продолжающиеся
более 21 дня, к третьему – ярмарки
сроком от 15 дней до 21 дня, к четвертому
– ярмарки от 8 до 14 дней, к пятому –
ярмарки, не превышающие 7 дней.

На ярмарках можно было встретить
любые товары, то есть, торговля была
универсальной. Местное население,
особенно предприниматели, получали
возможность выбора товаров в широком
ассортименте. Развитие ярмарочной
торговли обуславливалось выгодами
непосредственного обмена. Здесь
происходили деловые встречи продавцов
из разных мест и покупателей, которые
приобретали в необходимом количестве
требующиеся для них товары. Торговые
предприниматели в целях ускорения
оборотов капитала и избегания лишних
посредников, были очень заинтересованы
в развитии этой формы торговли. На
ярмарках, которые являлись по сути,
рынками продавца, более активным было
предложение, а не спрос [2, с. 61].

Торговый товарообмен в крупных
масштабах совершился на ярмарках.
Они устраивались обычно весной и
осенью, длились по два-три дня. Ярмарки
превращались в яркие, красочные и
шумные празднества. Здесь обязательно
устраивали карусель, выступали певцы,
борцы, акробаты, проходили айтисы среди
акынов. На территории Павлодарского

уезда ежегодно проходили ярмарки в Лебяжьем, Баянауле, Железинке, Урлютюпе, Песчаном, Ямышево [3, с. 67].

Существование ярмарок также вызывалось недостаточностью правильных путей сообщения и кочевым образом жизни большей части населения. В обзоре Акмолинской области указывалось: «В виду степного характера области, занятия жителей скотоводством и особенности образа жизни кочевого населения, которое только периодически подходит к населенным местам, в области особенно сильно развита ярмарочная торговля». Развитию ярмарочной торговли способствовала растущая потребность центральных районов России в животноводческом сырье.

Ярмарки были узловым пунктом экономической жизни края, показателем вовлечения сельского хозяйства в товарные отношения. Основным предметом торговли на ярмарках был скот и продукты скотоводства. Сюда съезжались десятки тысяч казахов. Они пригоняли для продажи свой скот, привозили скотоводческое сырье. Почти 4/5 оборота приходилось на производство казахского животноводческого хозяйства и 1/5 на ввозимые продукты промышленности.

Получаемые от киргизов кожи, шерсть, конский волос, овчины следуют из Павлодара в необделанном виде в Тюмень, а также на Ирбитскую и Яшимскую ярмарки. Хлеб привозится крестьянами близлежащих мест Томской и Тобольской губ. Торг с киргизами происходит по преимуществу на ежедневных базарах, особенно оживленных в первое время после замерзания Иртыша. Городская ярмарка существует только名义上. Павлодарские купцы принимают участие в главных ярмарках области, в особенности в Ботовской, в 50 верстах от города Каркалинска, и Чарской, в Семипалатинском уезде. На этих двух ярмарках торговцы скапывают быков,

приблизительно на сумму 100000 р.; скот этот сгоняется на луга около Павлодара и весной идет на убой в Россию и на прииски восточной Сибири.

Ярмарки имели наибольшее значение, как передаточные пункты товаров из России в глубь степей, и сырья обратно. Развитию этой формы торгового предпринимательства способствовало еще одно важное обстоятельство – это прохождение по территории края скотопрогонных путей, идущих из Китая и Монголии в Россию, по которым прогонялись гурты скота, и привозилось сырье. Самое главное, ярмарки давали возможность без дальних поездок городскому и сельскому населению выгоднее сбывать продукты местного производства и дешевле приобретать все необходимое. Кочевнику не надо было, в случае, если волостной торговец продавал дорого, ездить на линию для выгодного сбыта своего товара, потому что под боком у него открылся свой рынок, где он, если и не закупал, то всегда мог справиться о настоящей цене товара и, стало быть, производя меню с волостным торговцем, имел менее шансов попасть впросак. Открытие внутри степи рынков имело значение и для русских купцов, получивших больше возможностей познакомиться с бытом, нуждами и вкусами кочевых жителей, и, по мере того, как увеличивались эти знания, уничтожался риск привоза в степь, такого товара, который имел бы мало потребителей.

Не все существующие ярмарки имели одинаковое значение в товарообороте. В то время как одни из них имели значение ярмарок и торжков с узко ограниченным кругом их влияния, другие, наоборот, постепенно развиваясь и укрепляясь, достигали такого значения, что влияние их перешагивало границы одного региона. Охватив район нескольких областей, они получали значение краевых ярмарок. Они

диктовали цены на скот, скотоводческое сырье, зерно и другое, задавая тон другим ярмаркам края. На крупные ярмарки съезжались не только местные торговцы, но и купцы из внутренних губерний России и Средней Азии. Торговая деятельность почти всех крупных ярмарок Павлодарской области была связана с Нижегородской и Ирбитской ярмарками. Известно, что в Ирбитской ярмарке, с ежегодным оборотом в 25-30 миллионов рублей, участвовали и казахи, которых называли «Ирбит Шапкан» [4, с. 40-41].

Самой крупной в Семипалатинской губернии была Куяндинская ярмарка, учрежденная в 1869 году купцом И. В. Ботовым, почему бытовало и другое его название – Ботовская. Торг проводился в урочище Куянды в 50 километрах от Каркалов. Куяндинский пикет, вблизи которого бывала известная в степном крае Куяндинская или Ботовская ярмарка. Ярмарка около Куяндинского пикета бывала ежегодно между 25 мая и 25 июня. Ярмарочные строения в виде четырех длинных рядов, расположенных на равнине, окаймленной с севера речкой Талды. Два главных ряда образовывали широкую улицу, в начале которой стояла небольшая церковь. Здесь были сосредоточены очень хорошие постройки, где в ярмарочное время торговали, главным образом мануфактурными товарами, доверенные А. И. Дерова (из Павлодара), бр. Волковых (из Омска), Высоцкого и др. более крупных торговцев. Их магазины стояли на правой стороне улицы, а на левой помещались лавки чайных торговцев, временные отделения транспортных контор и прочее [5, с. 47].

Чем дальше от почтовой дороги, тем здания на улице становились хуже. На середине улицы были устроены четыре колодца, и тут же около одного из них помещался меленький пожарный обоз. Рядом с этими главными рядами находился «ташкентский ряд», где в

маленьких лавочках торговали разными среднеазиатскими товарами (бязью,шелковыми материалами, коврами, сушеными фруктами и т.п.) торговцы из Туркестана, большой частью сарты; тут же находился склад швейных машин Зингера, которые очень охотно покупаются казахами, – лавочка с китайскими товарами, магометанский молитвенный дом и склад и контора самого крупного из скупщиков казахской джебаги – Торгового Дома «Братья Злоказовы» (из Семипалатинска). Еще хуже были постройки в так называемом «обжорном ряде», где ютились кумысники и т.п. А также находились две бани и прочие улицы особенно к востоку и югу в ярмарочное время дополнялись массой юрт.

В конце главной улицы в юртах группировались, преимущественно, скупщики казахского сырья; в конце ташкентского ряда скупщики бааров, юрты их были окружены небольшими загонами; затем таборами размещались Петропавловские татары, разные возчики и на особом месте с флагом находился конный базар. Наконец, можно упомянуть еще о юртах с красными флагами, на которых делались белыми буквами надписи по-русски и по-казахски «адвокат», «пишу прошения» и т.п. В этих юртах помещались разные непатентованные «юристы» из Семипалатинска и недурно торговали клочками своих знаний, нахватанных в камерах мировых судей. Один из таких «адвокатов» вздумал, было украсить однажды свою юрту заманчивым объявлением вроде «нет более проигрышных дел» но его достойные коллеги запротестовали против такой слишком кричащей рекламы... если это и не верно, то хорошо придумано, как говорит одна пословица [5, с. 48].

В конце торговых рядов вдоль почтовой дороги, находился «чиновничий квартал», где в особых зданиях помещались во время отделения Государственного

банка, почтово-телеграфная станция, а также ветеринарные врачи, полицейские и другие чиновники. За этим кварталом располагались «хохлы» из Семиречья со своими волами и возами, иногда в числе тысячи подвод, главным образом с мукою.

Наибольшим оживлением ярмарка отличалась, по традиции 2-3 и 15-20 июня. К этому преимущественно времени на ярмарке появлялись масса казахов: повсюду, где можно, ставились юрты; приезжие пешком или верхом, заполняли ярмарочные ряды и поднимали целые облака пыли. В такие дни ярмарка имела очень оригинальный вид. В Ташкентском ряде вывешивались на показ яркие восточные материи, пестрели ковры, манили к себе неприхотливого кочевника мешки с урюком, изюмом и прочим. Лавки положительно заполнялись казахами, которые каждый предмет покупали целой толпой, поочередно рассматривали и трогали всякий кусок ситца, оживленно переговаривались друг с другом. В оптовых лавках товары часто укладывались казахами в складчину и потом замечательно и умело делились пропорционально доле каждого в уплаченной сумме. Еще большим гулом и давкой отличались те места на ярмарке, где продавались и покупались многие тысячи голов разного скота [5, с. 49].

Торговля на ярмарке шла благодаря отсутствию на ярмарке трактирных, питейных и т.п. увеселительных заведений.

Возникновение Кояндинской ярмарки относится к концу сороковых годов настоящего столетия. Первым ее основателем был ялуторовский купец Ботов В. И., по фамилии которого ярмарка называется Ботовской. В настоящее время ярмарка ежегодно доходит до нескольких миллионов рублей. Судя по официальным данным, в 1899 году на ярмарке было продано разного рода товаров на 1731708 р., в том числе скота (преимущественно баранов) на 638965 р.,

и разных продуктов казахского скотоводства – 234733 р., мануфактурных, бакалейных и т.п. привозных товаров – 754000, выделанных кож – 54600, среднеазиатских товаров – 25200 р., муки и зерна всякого рода – 16210 р., и прочих товаров на 8000 р. Числа эти по словам лиц, хорошо знающих ярмарку, значительно ниже действительных. Как видно из приведенных данных, ярмарка служит местом обмена казахского скота и скотоводческого сырья главным образом на продукты фабрики и заводов Европейской России.

Из других, менее значительных ярмарок, функционировали: Чарская в Дельбегетской волости Семипалатинского уезда с оборотом 310 тыс. рублей, Покровская в Баян-Ауле с оборотом 210 тыс. рублей, Ивановская (Иоанно-Златоустовская) в поселке Песчанском Павлодарского уезда с оборотом 134 тыс. рублей. Среди местных ярмарок были также Спиридовская (в Ямышево), Рожденственская (в Пятирыжске), Никольская (в Чернорецке), Козьмо-Демьянская (в Железинке). В городе действовала Николовская ярмарка, сумма оборотов которой в конце 1860-х гг. составляла около 250 тыс. рублей [6, с. 75].

Особенностью ярмарок Семипалатинской области было следующее: с одной стороны они прилегали к населенным частям русских губерний, а с другой – к среднеазиатским степям, вследствие этого они являлись передаточными пунктами для товаров, произведенных казахским населением и русской фабрично-заводской промышленностью, представляя в то же время значительный фонд различных сырьевых товаров и скота.

Указанные крупные ярмарки проводились с учетом прибытия караванов, направлявшихся из Средней Азии в Россию. Таким образом, ярмарочная торговля

Казахстана увязывалась с транзитной торговлей Средней Азии.

Движение скота начиналось с Чарской ярмарки, отсюда купленный скот перегонялся в Омск, непроданный направлялся в Куянды, куда кроме местного перегонялся и семиреченский скот на Атбасарскую и Акмолинскую ярмарки, где распродавался скот, непроданный на первых ярмарках; отсюда одна часть шла в Тургайскую область, другая – на Петропавловск и в станицу Звериноголовскую, откуда скот направлялся в виде мяса, кожи и другого сырья в Европейскую Россию. Эта торговля представляла собой даже не продажу, а скорее обмен продуктов кочевников-скотоводов на фабрично-заводские товары.

Все ярмарки Семипалатинской губернии были в тесной связи. Непроданный в Коянды скот, купленные шкуры, шерсть, другие товары доставлялись в Семипалатинск, Павлодар, Петропавловск, а оттуда – на внутренний рынок России. Скот увозился до Акмолинской, Оренбургской, Саратовской, Тобольской, Пермской, Томской губерний, Сырдарынской, Ферганской, Тургайской областей и Москвы и Петербурга [2, с. 60].

Ярмарки носили сезонный характер. Летние степные ярмарки выполняли роль подторжков, на которых, кроме кож, волоса и шерсти, скупалась также степная пушнина. Осенние ярмарки сосредоточились главным образом в казачьих станицах и русских селах, где казахское население имело возможность обменять скот и скотоводческую продукцию на хлеб, домашнюю утварь и прочее. В корреспонденции «Киргизской степной газеты» рассказывается о подобной ярмарке в поселении Ямышевское в Павлодарском уезде, на которую съезжались казахи Павлодарского, частью

Каркаралинского и Семипалатинского уездов в конце декабря каждого года. Здесь некоторые торговцы продавали свои товары дешевле, чтобы побольше привлечь покупателей. Так, семипалатинский купец Каримов и павлодарский купец Деров продавали ситцы со скидкой по 3 коп. На аршин. Для покупки скота с разных городов сюда съезжались скотопромышленники. Ярмарочный оборот простирался до 5500 рублей. Н. Абрамов приводит пример деятельности ярмарки. Он пишет: «Для торговли на ней приезжали крестьяне из Бийского округа с Коктебинского округа привозили туда кошмы, овчины, мерлушки, армячину, арканы и другое». В результате деятельности таких ярмарок укреплялись рыночные связи между городом и деревней, взаимную выгоду имели приезжавшие на городские ярмарки кочевники-скотоводы и русские крестьяне [2, с. 63].

ВЫВОДЫ

Таким образом, на определенном этапе ярмарки облегчили торговые вязи и способствовали развитию внутреннего рынка. Однако кратковременные и проводимые периодически ярмарки, не обеспечивали непрерывности и устойчивости товарного обмена в крае. После 1907 года ярмарочная торговля под влиянием общего кризиса животноводства в крае пошла на снижение. С постройкой железной дороги, ярмарки отжили свой век, как пункты централизации сырья. По мере проникновения в край торгового капитала с конца первого десятилетия XX века ярмарки постепенно уступают место стационарной торговле. Это не означало, конечно что ярмарочная торговля окончательно потеряла свое значение. Она продолжала существовать, только теперь, с уменьшением пригона скота, ее роль стала ослабевать.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Миллер, Н. В.** Роль русского купечества в развитии предпринимательства. / Проблемы экономического развития России. Сб. Научных трудов. – Омск, – 1996. – 289 с.
- 2 **Мамытова, С. Н.** О значении ярмарок в развитии торгового предпринимательства в северо-восточном Казахстане во второй половине XIX – начале XX веков // Изденис. – 2004. – № 4.
- 3 **Шевченко, С. П.** Очерки истории Павлодарского Прииртышья. – Ч. 2, – 20 век.
- 4 **Артықбаев, Ж. О.** Казахское общество в XIX веке: Традиции и инновации. – Караганда, 1993. – 329 с.
- 5 **Коншин, Н. Я.** Труды по казахской этнографии. – Павлодар : ТОО «ЭКО», 2005. – 310 с.
- 6 **Захаренко, А. Л., Косаяков, Б. К., Мерц, В. К.** История Павлодарского Прииртышья. Уч. пособие. – Павлодар : изд. ПГУ им. С. Торайгырова, 2003. – 146 с.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

M. Жанкабаева, A. С. Молдакимова

Қазақтардың кәсіпкерлігіне жәрмеңкелердің мәні

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 16.06.17 баспаға тұсті.

M. Shankabaeva, A. S. Moldakimova

The importance of fairs in the enterprise of Kazakhs

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада қазақтардың шаруашылық қызмет туралы жәрмеңкелер әсерін зерттейді.

In this article, the impact of fairs on the entrepreneurial activity of Kazakhs is examined.

ӘОЖ 94(574)

М. С. Жумабаева, А. Т. Шарипов

тарих пәннің мұғалімдері, Қ. Шүлембаев атындағы орта мектебі, Аксу қ.

ЕРТІС ӨҢІРІНДЕГІ ҚАН ҚАҚСАТҚАН ҚАСІРЕТТИ АШТЫҚ ЗАРДАПТАРЫ

Бұл мақалада авторлар Қазақстандағы XX гасырдың басындағы ашаршылықтардың халықтың құрамына тигізген әсері сөз болады.

Кілтті создер: құғын-сүргін, демография, ашаршылық, босқын, коши-қон.

KIPIСPE

Татулық пен еске алу жылы деп аталаған 1997 жылы 31 мамырды «Саяси құғын-сүргін құрбандарын еске алу күні» деп белгілеу туралы шешім қабылданды. Содан бері, жыл сайын «ұлтken террор» немесе саяси құғын-сүргін кезінде жазықсыз атылған азаматтардың аруағына тағым ету мен ұлттық қайғымызды азалау күнінде ашаршылық нәубеттің құрбандары бірге еске алынып келеді. Соған байланысты мына мәселеге назар аударып кетейік. Бір атаумен екі нәубеттің құрбандарын еске алу, аза тұту қазактың басынан өткен қасіретті бағалау үшін жеткілікіз. Кенес үкіметтің орнығы кезіндегі саяси науқандар, ұжымдастыру мен тәркілеу халықты ашаршылыққа душар еткізгені белгілі. Ал, саяси құғын-сүргін елдің ойлы, пікірлі, бетке ұстар болған қырды. Екеуі де қазактың басына түскен нәубет. Бірақ, құғын-сүргінге ұшырағандар мен аштықтан өліп, өлгеннінен қалғаны сыртқа боскан, өз елі мен өзге елде тепкі көргендер катар жүрген екі түрлі нәубеттің құрбандары. Солардың ішінде ашаршылық жылдары сыртқа босып, кейіннен елге кайта оралған соң жазаға ұшырағандар бар. Оларды құғын-сүргін құрбандарының қатарына қосылады деуге болады. Ал, ашаршылық жылдары шекара өнірінен көшкен қазақтардың бір бөлігі Қытай мен Ресейдің мемлекеттік шекарасын, шекара маңын мекендерген қазақтардың

қай мемлекетке қатысты болатындығын белгілеген 1864 ж. келісімнің негізінде Қытай аумағында қалған туыстарын жағалап, малын, аулын сақтап қалу үшін рулас-аталас туыстарына тұтас ауылымен, мал-жанымен көшіп барды. Олар аштық пен ұжымдастыру науқанында аманесен шетел асып кеткен көші-қоншылар, қазір онда үрпактары өсіп-өніп отыр. Олар құғын-сүргін құрбандары емес, олар – ашаршылықтың құрбандары. Құғын-сүргін, құштеп ұжымдастыру мен ашаршылық қазақ халқын рухани жағынан азғындытып, материалдық жағынан көп шығынға ұшыратты, қазақ ұлтының басына қауіп төндірді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұлардың әсерін зерттеуде қаралып көрсетеді. Осыған орай, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2012 жылы 1929-1933 жылдардағы «Ашаршылық қасіретіне» 80 жыл толуына орай арнайы зерттеу жүргізу туралы ғалымдарға тапсырма берді. Бұл қажетті де орынды тапсырма болып табылады. Қазақтың қаралып көрсетілген көшкен қазақтардың бір бөлігі Қытай мен Ресейдің мемлекеттік шекарасын, шекара маңын мекендерген қазақтардың

XX ғ. басындағы қазақтардың демографиялық құлдырауына себеп болған ашаршылықтар туралы айтқанда,

Түркістан Республикасында 1917-1918 жж. болған ашаршылықты ұмытпауымыз керек. Қазақтар 1916 ж. Ұлт-азаттық көтеріліс, көтерілісті жазалау, Қытайға қашу, одан кейін аман қалғандардың бір бөлігінің амнистияланып, қайта оралуы, келгенінде өз жерінен айрылып, қайта орнығуы және т.б. киын болып, қағажу көрді. 1917 ж. екі төңкеріс пен кеңес билігінің женеу мен орнығуы кезінде ашаршылыққа ұрынды.

1928 жылғы 27 тамыз Қазақ АСР АОК мен ХКК «Ірі бай лар мен жартылай феодалдардың мұліктерін төркілеу және жер аудару туралы» декрет жариялад, онда байлардың шаруашылықтарын төркілеуге, мұлік иелері мен олардың отбасыларын тұрып жаткан аудандарынан қошаралған жіберуге рұқсат етілді, әйтпесе олар өздерінің мұліктімен және қоғамдық әсерлерімен ауылдарды кенестендіруге кедегі келтіреді делінді.

Павлодар округінде 27 ірі байдың шаруашылықтары анықталды. Олардың 6669 бас мал төркіленді. Ал, Қазақстан бойынша байлардан барлығы 150 мың бас мал, бірқатар ауыл шаруашылығы құралдары мен көлік құралдары тартып алынды. Төркіленген мұліктің бір бөлігі кедей шаруашылықтарға, енді бір бөлігі – құрала бастаған ұжымшарларға берілді.

Бұл науқаннның экономикалық тиімділігі түкке тұрғысыз болды. Ал, әлеуметтік – саяси жағынан ол тарихтың қара беттерінің бірі ретінде халықтың санасында қалды. Тұрғындардың декретке түсіп қалу қауіпі бар бөлігі, әрине, корғану шараларын колданып, малдарын туған-туысқандарына таратты, басқа республикаларға айдалы, кедейлерге таратты. Екінші бөлігі, жоғары органдардың үекілдері, аудандық және жергілікті Кенестер белсендері, Қосшы одағының мүшелері – төркілеу және жер аудару кандидатураларын анықтаған кезде жеке пігылдарын, тұра өз пайдаларын көзделеп бақты. Орташаларды

да байлардың катарына жатқызы, өсектеп жеткізу бойынша бірнеше отбасын бір шаруашылыққа біріктірді. Қазақ ОАК-нің байларды төркілеу жөніндегі Орталық комиссияның Төрағасы И. Құрмисовтың жеделхатын бұл науқанды еткізу кезіндегі жөніздіктің классикалық үлгісі деп есептеуге болады. Қостанай облысындағы өз іс-әрекеті туралы үкімет алдында есеп бере отырып, ол былайша жеделхат жолдаған «...мемарнандум бойынша оның 412 бас малы бар, анықталғаны 192 бас... Ол қамауға алынды. Тіпті ол нағыз айдан екен. Мұндай айуаны түріндегі жазуды қолдан шығарып алу біздің тарапымыздан кешірілмейтін күнө, оны түбінә жеткізу керек.

Төркілеу және жер аудару құжаттары мен кандидатуралары талқыланатын жиналыстарға, ресми деректер бойынша, 400 мыңнан астам қатысты. Науқан кезінде қанша адамның түбінә жеткенін кім есептеп бере алады?

Бұл орайда сол бір қайырымсыз желдің қаһарына ұшыраған Қабыш Бердаллинің тағдырын айтуға тұрарлық. Ол бай отбасынан шыққан, ақсүйектің және діни білім алған, бірнеше тілді білген, революцияға дейін сан рет болыстық би болып сайланған. Ақын ретінде беделі зор болған. 1918 жылы Палодар уездік атқару комитетінің мүшесі болып сайланып, «Алаш» партиясының уездік комитетін басқарған. Кеңес өкіметіне ынғайсыз болған осы бір адам атақты, тым құрметті тұлға болған еді. Оның қолында, мал саны 50 бас қана ал мал мұліктен – соқа шөп шабатын машина және арба, осының бәрін қосып алғанда шаруашылық үшін декретте карастырылған мұлік пен мал саны мөлшерінен аспанандынына қарамастан, Павлодар өлкелік атқару комитетінің төралқасы оны мұлкін төркілей отырып, отбасы мен Ақтөбе облысына көшіруді үйғарды. Қабыш Бердалин Омбы облысындағы туыскандарына барып тығылды. Оның жұбайы Бибі ханым

төрт баласымен, олардың ең кішісі бір жастаған болатын, жер аударылып көп кешікпей қайтыс болды. 1932-1933 жылғы аштықта Қабыштың үлкен қызы өлді, ал кіші қызы балар үйнә тапсырылды.

Павлодарда шамамен бір жарым ай бойы аудандардан келген ашыққан, ісінген және алба жұлба киінген, көпшілігі қазақтар жиналуда. Адам айтқысыз қайырышылық орын алды. Әр үйге күніне осындаллардың оншактысы келді. Емдеу орындары аштықтан әлсірегендеге лық толған. Аштық жүқпалы аурулар таралуына жол ашты. Тұргындардың бір бөлігі Сібір өлкесінә қашып кетті ал қалғандары қырғынға ұшырады. Павлодар ауданында 1931 жылы жазда есепке алынған халықтың жартысынан астамы қалды. Айталақ, Подпұс және Черное кенттері босап қалды. Бесқарагай ауданы, 300 шаңырактан тұратын Жалыбай ауылы жоқ болды, тек ауылдық кеңес өкімшілігі ғана қалды... Ұжымдастыру және аштық жылдары Сәтбаевтың екі ауылы бірдей жанып кетті. Жан-жакты қөп үрпактан 1932-1933 жылдардағы аштық кезеңінде үштен бірі қырылды. Бірнеше баланы Жезқазғаннан қызметтік автокөлікпен ауылға жасырын келген Қ. И. Сәтбаев алып қалды деген дерек бар [9, 79 б.]. Осы кезде ғылыми халық санының өзгерістерін көрсету үшін мұна мәліметтерді салыстырайык: 1897-1920 жж. санактар аралығында Түркістан Республикасының халқы 13,3 %-ға кеміді. Ерекше қатары ойсыраған қазактар болды: 34,1 %-ы қырылды. Мұны сол жылдардағы статистикалық мәліметтер белгілі болып келді. Алматы уездінің халқы 1897-1920 жж. 5,4 %-ға есекенде, уездегі қазактар 1917-1920 жж. 32216 адамға (20,1 %-ға) кеміді. Сол жылдарды қазактар Лепсі уездінде 42,1 %-нан, Талдыкорған уездінде 26,2 %-нан, Әулиеата уездінде 43,8 %-нан, Шымкент уездінде 55,0 %-нан, Қазалы уезді 40,1 %-нан және т.б. айрылды [1, 11-б.]. Осы жылдары, ерекше

қалаларда, коныс аударушы орыс, украин, татарлардың саны мен үлесі өсті. Өзбектер, қырғыздар, үйғырлардың саны мен үлесі кеміп, дунгендер шығынға онша үшірай қойған жоқ, саны да үлесі де бір мөлшерде өзгеріссіз қалды [2]. Сонда 1917-1918 жж. ашаршылық жылдарында Түркістан Республикасындағы қазақ үштен бірінен айрылды. Осы жылдардағы аштықтан енсесін қөтермелеген халық 1921 ж. ашаршылық қамытын қайта киді.

ХХ ғасырдағы ірі ашаршылықтардың мерзімі ретінде 1921-1922 жж., 1929-1933 жж. көрсетіледі. Оған қосарымыз – сол ашаршылықтар болған жылдардың аралығында тұтастай губернияларды аштық жайлағаны туралы мұрағат құжаттары кездеседі. Ашаршылық 1922 жылдан соң саябырысғанымен тоқтаған жоқ. Ол Қазақстанның әр түрлі аймақтарында орын алып, арасы бір сәтке үзілмей, ұжымдастыру науқаны кезінде халықты 1929-1933 жж. ірі демографиялық апатқа әкелді. Демографиялық апатқа ұшыратқан ашаршылықтың мерзімі тарихи әдебиетте 1929-1933 жж. деп белгіленеді. Кейбір аймақтарда бұл апат ерте басталды. Мысалы, Маңғыстау жерінде 1927/1928 жж. «Аққоян» жұтынан кейін халық аштыққа ұшырап, жан-жакқа босып, мал қырылды, адамдар жаппай өлді. 1929-1933 жылдары қазактың саны мен сапасын күрт кеміткен ашаршылық нәубеті бүкіл Қазақстанды жайлады. Сондықтан, ресейлік әріптестердің 1932-1933 жж. деп алып жүрген мерзімі Қазақстанда орын алған ашаршылықтар келетінінде де көніл қойған дұрыс. Сонымен, 1929-1933 жылдары халық аштықтан қынадай қырылдып, ажалдан қашқандары шет елдерге ауа көшті. Халық саны күрт кеміді. Патшалы Ресей кезінен қалыптастан статистикалық есеп алу ісінде ықтияттылық бұл кездері өлі де сакталған еді. Жергілікті жерлерде халық пен мал басының шығыны есепке алынып отырды. Сондай есепке жүгінсек,

1930-1933 ж. Оңтүстік Қазақстан облысы Теренөзек ауданындағы көшпелі 14-ауылда шаруашылық саны 9961-ден 1865-ке, адам саны 46,4 мыңдан 6,8 мынға кеміген. Үш жылда 7,8 мың шаруашылық жойылып, 2,2 мыңды ауданнан сыртқа көшті. Аудан адамдары 85 %-ға күрт кеміді [3, б. 241, 242]. Сондай-ақ, көрші елдерге босыған халық туралы тағы да сөз қоссак, Мемлекеттік саяси басқарма өкілдерінің 1933 ж. есебі бойынша Қарақалпақ жеріне 47578 қазақ босқындары енген. Олардың 2357-сі панаңыз балалар. Қынышылықта тап болған мұндағы 48 мың қазақ босқындарынан 1934 ж. 1 наурызында 22 мың ғана адам қалады. 25 мыңды жүқпалы ауру, дергітен қаза болады. Бір ғана Ходжелі ауданында бір айда 200 адамның көшеде өлгендігі жайлы дерек бар [4]. Бұндай деректерді елдің барлық аймақтарынан келтіруге болады. Ал, шет елдерге кеткендер, әсіреле, Шығыс Қазақстан және Алматы облыстарынан көп болғаны белгілі [5]. Қазақ АКСР ХК мөліметі бойынша, 1933 ж. ақпанына дейін 71 ауданын (50 көшпелі мен жартылай көшпелі және 21 отырықшы) халықтың қалады. 1930 ж. басы мен 1931 ж. ортасына дейін Қазақстаннан 281230 шаруашылықтары сыртқа, негізгі бөлігі Қытайға, Иранға және Ауғаныстанға көшті.

Жалпы алғанда, 1928-1930-жж. Қазақстанға 65 мың отбасы (260 мың адам), 1931-1937 жж. 642 мың адам көшіп келді. Олардың 35 %-ы (224,7 мың адам) кейін қайтты, қалғандары орнығып қалды. 1928-1937 жж. Қазақстанның қалаларын сырттан келген қоныстанушылардан 549 мың адам тұрактап қалса, 1938-1939 жж. тағы да 402 мың адам тұракты мекен етті. Соның нәтижесінде екі санақ арасында қаладағы ерлер 389,6 мынға (251,5 %-ға), әйелдер 370,3 мынға (242,4 %-ға) өскен. Міне, осылайша екі санақ арасында қала халқының саны есті. Ашықкан қазақ та ауылдан қалаға қашты, бірақ, көбісі қалаға

жетіп үлгермегі. Ал, жеткендері мардымсыз болды. Ашаршылық жылдары қазақтар қала халқының 8-9%-ын құраганын, 1939 ж. 16,1%-ға ғана көтерілгенін ескерсек, онда қала халқының толығу көзі сырттан келген көші-қоншылар есебінен екен анық.

1937 ж. санақ 1926 ж. салыстырғанда Қазақстан халқы 1 миллион 144,7 мың адамға кеміді [6] деп көрсетсе, 1939 ж. 77123 адамға есті [7] деп берді. Бірақ, екі санақта қазақтың кемеүін жасыра алмады. Республикадағы қазақтар 1937 ж. 5 млн 73,3 мың адам болуы тиіс еді. 1937 ж. санақ қазақтарды 2 млн 181,5 мың деп есептеді. Екі санақ арасында қазақтар 1 млн 393,8 мынға кеміген.

1926 ж. және 1939 ж. халық арасында қазақ 3575,3 мың адамнан 2327,6 мың адамға немесе 1 млн 247,7 мынға (35,8%-ға) азайған [7, 131-б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ашаршылық жылдары республикадан 1142 мың адам кетті, олардың 686 мының кайтпады, 456 мының кейінрек Қазақстанға қайта оралды [8, 14-б.]. Қайта оралған қазақтардан басқа үйымдастырылған түрде еңбек ресурстарын өнөркәсіпке, көлікке, құрылыш пен халық шаруашылығының басқа салаларына тарту арқылы халықтың саны, соның ішінде қазақтардың қала халқының құрамындағы үлесі есебастады. Шетке кеткен қазақтардың қайта оралу үдерісі Ұлы Отан соғысының алдындағы жылдарға дейін жалғасып, біртіндеп тоқтады. Бұдан кейінгі қазақтардың Отанына қайта оралуы 1954-1962 жж. және Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан соң жүзеге асты. XX ғ. I жартысындағы ашаршылықтар қазақ халқын өркениеттің данғылымен емес, тар жол, тайғақ соқпағымен жүретіндегі етіп есептегітті. Созбалақтап, тоқтамай, сонында демографиялық апатқа ұшыратқан катализмдер кезінде 5 миллиондай опат болған қазақ әлем тарихына зардал шеккен ұлт болып жазылды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Классовый и профессиональный состав городского населения ТССР в 1923 г. Приложение к статистическому ежегоднику. – Ташкент : Издание Туркестанского экономического Совета, 1924. – С. II. – 142 с.

2 Құдайбергенова, А. И. Түркістан АКСР құрамында болған қазақ жерлерінің халқының құрамында болған өзгерістер /А. И. Құдайбергенова // Отан тарихы. – 2011. – № 2. – 112-122 б.

3 Койгелдиев, М. К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940 гг. / М. К Койгелдиев. – Алматы : Искандер, 2009. – 448 с. – ISBN 9965-784-38-8.

4 Жолдасов, А. А. Демографические последствия колLECTivизации в Каракалпакии / А. А. Жолдасов // Вестник КарФАН УзССР. – 1991. – № 3. – С. 84-89.

5 Откочевка коренного населения за границу и его возвращение на родину // Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.). – Семипалатинск, 2002. – С. 174-175.

6 РМЭМ. 329-кор, 281-ic, 120-п.

7 Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5-ти томах. Т. 1. / отв. ред. М. Х. Асылбеков. – Алматы : Арыс, 2009. – 400 с. (С. 56). – ISBN 9965-17-640-X.

8 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 гг.: сборник документов и материалов / М-во науки – АН РК, Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова; Архив Президента РК; ЦГА РК. – Алматы : Фонд «XXI век», 1998. – 263 с.

9 Павлодар өнерінің тарихы туралы очерктер. ХХ ғасыр. – Павлодар : ЭКО ФОФ ЖШС, 2001 ж. – 79 б.

Материал 16.06.17 баспаға тусти.

М. С. Жұмабаева, А. Т. Шарипов

Трагические последствия голода в Прииртышье

Средняя школа имени К. Шулембаева, г. Аксу.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

M. S. Zhumabaeva, A. T. Sharipov

The tragic consequences of hunger in the Pavlodar Priirtyshye

School after K. Shulembaev, Pavlodar region, Aksu.

Material received on 16.06.17.

В статье рассматриваются демографические последствия голода в Казахстане начала XX века.

In this article the author is considering the demographic consequences of famine in Kazakhstan in the beginning of XX century.

М. С. ЖУМАБАЕВА, А. Т. ШАРИПОВ

A. Е. Жұмабай¹, А. Н. Муқанова²

¹магистрант; ²т.ф.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

XIX F. СОҢЫ – XX F. БАСЫНДА РЕСЕЙДІҢ ШЫҒЫСТАНУ ҚОҒАМДАСТЫҚТАРЫ МЕН ФЫЛЫМИ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕГІ АРАБТАНУ

Мақалада XIX гасырдың соңы XX гасыр басында Ресейде арабтанудың даму тарихы қарастырылған. Мақалада Ресей шығыстану аясында қызмет еткен зерттеу және оқу мекемелері ұснылыған. Талдау кезінде отандық галымдардың зерттеу жұмыстары қолданылды.

Кілтті сөздер: түрік тілі, тарих, халық, араб, татар, парсы.

КІРІСПЕ

1900 ж. Қаржы министрлігінің колдауымен, орыс классиктерінен түрік тілі аудармашылар ішінен атақты Ольга Сергеевна Лебедева (1954-?) пікірі бойынша СПб. орталық басқармасымен Шығыстану Қоғамдастыры құрылды.

О. С. Лебедева – «суфражист, бірнеше шығыстанушылар конгресінің катысушысы, татар халқындағы ағатушылықтың жақтаушысы, Түркияды орыс әдебиетін таратушы, Ресейде және т.б. елдерде мұсылман әйелдерінің эмансипациясын жақтаушы», түрік тілімен айналысты».

Шығыстану Қоғамдастыры: Ашхабатта, Благовещенск, Бұқара, Одесса, Омск, Ташкен, Тифлис, Хабаровск, Харбинде кеңінен тармакталған бөлімдерінің нұктелерін иеленді.

1901 ж. Шығыстану Қоғамдастыры «Шығыс тілдер курсын» ашты, 1903 ж. тындаушылардың болмауына байланысты жабылды; 1906 ж. «Шығыстану курсы» (түрік тілінен дәріс берген – К.Г. Вавваки) ашылды, ол өз кезегінде үш жылдық оқу курсымен «Практикалық шығыстану

академиясына» айналды (мұнда дәріс беру 1910 ж. 12 қантарда басталды).

Практикалық шығыстану академиясы разрядтар мен бөлімдерге бөлінді: жапон, қытай, монгол, парсы, балқан разрядтарына; әскери, коммерциялық, консульдық, шеті аймактық-әкімшілік бөлімдерге. Ерекше түркітік разряд болмай, түрік тілі балқан разрядында оқытылды.

Бірінші болып түрік тілі бойынша дәріс берген, әрі лектор СПб. унив., ШТФ-ін аяқтаған Македониялық түрік – Александр Спиридович Джоловский болды; келесі оқу жылында оны аустырган А. Н. Самойлович (1910 ж. желтоқсанынан 1917 ж. дейін арада екі жылдық үзіліспен), ол уақытта лектор Кониялық түрік Хасан Нури Кадызаде болды; 1912-1914 жж. А.Н. Самойловичтың уақытша кетүіне байланысты түрік тілінен дәріс берген – Александр Александрович Заводовский А. Н. Самойлович, ол «Жеке меншік, саудалық және ресми түрік катынас хаттарының жинағының үлгілерін» құрастырган (СПб., 1914 ж. 104 б. литография)

А. Н. Самойлович және Х. Н. Кадызаде өз тындаушыларына литографиялық әдіспен басылған «Осман-түрік тілдерін практикалық түрғыдан үрленуге арналған...» [1, 31 б.] еңбегін ұсынған.

1910 ж. Қоғам жаңынан «Грузин, армян, татар тілдерінің ведомствалық (Юстиция министрлігі) курстары» үйымдастырылды (жетекшісі акад. Н. Я. Марр). Татар (әзербайжан) тілінен С. М. Шапшал дәріс берді. Осында 1915 ж. А. Н. Самойлович сарт (өзбек) тілінен дәріс берді.

Шығыстану қоғамдастыры және Практикалық шығыстану академиясы 1918 ж. жабылды; барлық мұлкі жаңадан қайта құрылған Халық шаруашылығы институтына берілді.

Орыс ориенталистерінің қоғамдастыры (1910-1917 жж.).

Қоғамдастық С-Петерборда 1910 ж. 12 қантарында құрылды. Оның алдына койған мақсаты «бөлшектеніп кеткен ориенталистер құшін бір орталыққа біріктіруді» болды. Оның бағдарламасы: «а) Жаңашыл Шығысты лингвистикалық, филологиялық, тарихи, қоғамдық-саиси, экономикалық және т.б. жақтарынан зерттеу; б) орыс қоғамын Шығыс елдерімен және халықтарымен таныстыр және соғыларының арасында Ресей жөнінде дұрыс, нақты мәліметтер тарату; в) Ресейді екі жақтың қызығушылықтары негізінде Шығыспен жақындастыруға ықпал ету» болды.

Қоғамдастық өз ішінде Таяу, Орта және Қызығыстану секцияларын құрды. Ескеретін жайт, орыстың ірі шығыстанушылар – академиктері, профессорлары, СПб унив. шығыс тілдер факультетінің оқытушылары не ШҚ, не ООҚ мүше болған жоқ, сондыктан да ғылымда ешқандай із қалмады. Фалымшығыстанушылар ОАҚШБ және оның «Естеліктерінде» біріккен.

Владивостоктағы Шығыстану институты (1899-1916 жж.). Институттың негізгі мақсаты қытай, жапон, корей, монгол және маньчжур тілдерін практикалық түрғыдан зерттеу болды; ол Қызығыстану институтының даярау түрғысынан маңызды үлес қости.

XVIII ғ. Тобыл Басти халықтық училищесінде татар тілі класы ашылды, оны София соборының діни қызметшісі Иосиф (Осип) Иванович Гиганов жүргізжі, татар тілінің бірінші баспа грамматикасының авторы.

1824 ж. Орынборда құрылған Неплюев әскери училищесі (салтанатты ашылмы) 1825 ж. 2 қантарда өтті) Н. И. Неплюев құрметінә атaldы – XVIII ғ. орта шенінде Орынборды басқарды және осы училищенің ашылуына жаржы бөлді. Алғашқыда контингентін 40 оқушы құраған. Оку курсы алты жыл

деп белгіленді; уш класс: төменгі, орта, жоғарғы.

Училищеннің мақсаты мен міндеттері келесідей болып анықталды: «Училище алдыңғы қатардағы оку орны. Шығыс тілдерінің дәрістері басты оку пәндері, оку мекемесінің басты мақсаты осындағы корпустың тұракты әскерінің офицерлерін аудармашылар ретінде оқыту және азиаттарарасында агартушылықтара тарату» [2, 134 б.]. Жалпы және әскери пәндер арасында араб тілдері енгізілген: араб, татар, парсы тілдері. Төменгі класта араб, татар, парсы грамматикасын оқыту шешілген; орта класта синтаксис, грамматика тәртіптері бойынша шығармалар жазу, жоғары класта араб, татар, парсы тілдеріндегі авиорларды оку.

Араб және парсы тілдерінен алғашқылардың бірі болып дәріс берген П. И. Демезон. 1837 ж. татар тілінен дәріс берген Салихұджан Кукляшев – Қазан унив. түлегі, кейін Мартиниан Иванов.

Әскери гимназиялар мен прогимназиялар. 1866 ж. Сібір кадет корпусына айналып қайта құрылған Сібір әскери гимназиясында (Омск қ.) 1869 ж. – 1873 ж. дейін татар тілінен дәріс берілген; Орынбор прогимназиясында 1869 ж. – 1875 ж. дейін берілген. 1869 ж. Омск казак училищесінің базасы негізінде құрылған Омск прогимназиясында Батыс-Сібір әскери округіне шығыс тілдерін аудару қызметіне 30 тәрбиеленушінің дайындауга арналған бөлім ашылды; бірақ 1871 ж. татаратылды.

1810 ж. Тобыл Басты халықтық училищесі Тобыл гимназиясына айналып қайта құрылы, мұнда да татар тілінен дәріс берілді; Жарғыға қосымша тәртіптер бойынша 1849 ж. 21 наурызынан аталған гимназияда ниет білдіргендеге грек тілінің орнына татар тілінен дәріс беруге рұқсат етілді. Мұнда татар тілінен алғаш рет дәріс берген (1810 ж.) Сейфуллин болды.

1851 ж. Томс гимназиясында грек тілінің орнына татар тілінен дәріс беруге енгізілді.

1853 ж. тамызынан Орынбор гимназиясында барлық оқушылар үшін татар тілі міндетті пән ретінде енгізілді.

1850 ж. қыркүйегінде Новочеркасск гимназиясында «Жеке кавказ корпусына әскери аудармашыларды оқыту үшін Шығыс тілдер бөлімін» ашуға рұқсат етілді; оку 1853 ж. басталды. Араб, татар, авар тілдері оқытылды; курс екі жылды құрады. 1851 ж. түрік тілі бойынша аға оқытушы болып Қазан унив. кандидаты Иосиф Адамов тағайындалды; XVIII ғ. 60-шы жж. татар тілінен дәріс берген Абдул Гасан Везиров [3, 13 б.] болды.

Тифлиси гимназиясында (1829 ж. құрылған) 1853 ж. жарғы бойынша грузин және татар (әзербайжан) тілдері алғашқы екі класстың барлық оқушылар үшін міндетті пәндер болып саналды. Мұнда татар тілінен дәріс берген Юсуф Шахназаров, Л.З. Будагов (1840-1844 жж.), Қазан унив. түлегі Иван Григорьев және (1858 ж.) Мырза Жебраил Исрафилов – Дербенттік тума.

Тифлиси сидағыда Кутан гимназиясында грузин және түрік татар тілдерінен дәріс беру енгізілді. 1853 ж. ереже бойынша грузин тілі барлық оқушылар үшін міндетті, ал түрік тілі тек қана казенномоштық тәрбиеленушілер үшін ғана оқытылды.

Ставропол гимназиясында (1837 ж. 1 шілде де құрылған) татар және армян тілдерінен дәріс берілді, соңғысы тек қана армяндар үшін; 1848 ж. черкес тілі енгізілді, 30-шы 40-шы жж. аяғында Саратов гимназиясында татар тілінің оқытушысы – Г. С. Саблуков болды.

Астрахань гимназиясында татар тілі 1837 ж. оқытылды. Мұнда 1843 ж. Қазан унив. түлегі Ильин Виктор дәріс берді.

1827 ж. Симферополь гимназиясында татар училишелік белімі ашылды, оның мақсаты кала және ауыл училишелеріне болды.

оқытушылар дайында болды. Бөлімде казина есебінен жиырма адам тәрбиеленді, негізінен рухани білімді татар балалары алғынды; XIX ғ. 50-ші жж. бөлім менгерушісі және татар тілінен дәріс берген шенді кеңесші Абд-ал-Рахман Челеби-Крым-Ховаджи, «Татар сөздерін септікке және жіктеу үшін үлгілерін ұсынатын, мақалдар, мысалдармен берілген татарорыс сөздіктері» оку құралының авторы – 1850 ж. Қазанда басылған.

Ташкент мұғалімдер семинариясының (1879 ж. 30 тамызда құрылған) директоры Николай Петрович Остроумов (1846-1930 жж.) болды, мұнда орыс балаларымен катар өзбек балалары қабылданды. Семинарлық курста алғашқы уақыта өзбек және парсы (тәжік) тілдері енгізілді; бірнеше шығыс тілдерінің оқытушысы Я. Я. Лювш болды.

1881 ж. аталған тілдердің орнына қырғыз (қазак) тілі берілді; Я. Я. Лювш осы курсы қамтамассыз ету үшін «Қырғыз хрестоматиясын Түркістан өлкесінің халықтық әдебиетінің үлгілерінің жинағы» құралын құрастырды.

1884-1885 оку жж. Семинарияда қазақ тілінің орнына өзбек тілі енгізілді; тәжік тілінен дәріс беру жалғасты. 1885 ж. қантарынан – 1890 ж. мамырына дейін бұл тілдерді жергілікті тілдердің асқан шебері және өзбектер мен тәжіктердің этнографы Владимир Петрович Наливкин (1852-1918 жж.) берді; бірнеше өзбек және тәжік тілдері оку құралдарының авторы.

Мұнда шығыс тілдерінен дәріс берген: М. С. Андреев (1894-1896 жж.), В. П. Наливкин, В. С. Яковлев, А. А. Ломакин, А. Абдульгафаров, Х. Ибрагимов, С. Ходжаев, С. М. Сычев.

Ташкент мұғалімдер семинариясында білім алған танымал шығыстанушылар – М.С. Андреев, В.Л. Вяткин, П.Е. Кузнецов, К.К. Юдахин.

Ташкенттік шыныайы училище (1893 ж. 20 желтоқсанда құрылған) өзінің бағдарламасына өзбек тілін оқытуды

енгізіді, оны Таиырбек Киясбеков жүргізді. Училища оқытушысы М. С. Андреев «ТШУ» бастауыш сарт тілін оқытатын...» оку қуралын (1899 ж.), келесі оқытушы Л. А. Зимин «Табиги әдіске негізделген сарт тілі оқулығын» (Ташкент, 1914 ж., 1 шығарылым, 2-ші басылым) [4, 4 б.].

1907 ж. В. Н. Дунин-Барковский Ташкентте Коммерциялық училище, яғни жеке мешік өзбек оку мекемесін ашты, мұнда шығыс тілдерінен дәріс берілді. Коқан коммерциалық училищесінде өзбек тілінен дәріс берген – М. М. Оракулов.

Түркістан өлкесіндегі орыс-туземдік мектептері жергілікті халықтың ішінде орыс тілінен білімнің тараптуу жолында манызды рөл ойнады.

Түркістан әскери округы штабының Ташкенттік шығыс тілдер офицерлер мектебі офицерлерді индустанни (урду) тілінен оқыту бойынша бір уақытта Ташкентте (1897 ж. 1 қазан), Ашхабатта (1897 ж. 16 желтоқсан) ашылған курстарды біріктіру негізінде құрылды. Курстарды мектептерге айналдырып қайта құру 1900 ж. 11 қыркүйегінде орындалды; мектепте урдудан басқа ағылшын (1904 ж. бастап), парсы, сарт (1905 ж. бастап) тілдері, мұсылмандық құқық (1906 ж. бастап), Орта Азия және оған көрші елдердің тарихы мен әскери статистикасы (1910 ж. бастап), ауған және қытай тілдері (1911 ж. бастап) оқытылды. Парсы және индустанни тілдерінен дәрісті И. Д. Ягелло, өзбек тілінен Сайд Расул Ходжа, Сайд Азиз Ходжаев және Таирбек Киясбеков, мұсылмандық құқықтан Н. П. Остроумов, Орта Азия және оған көрші елдер тарихы мен ... – А. А. Семенов берді. Мектеп «Хабаршы» [5, 3 б.].

1913 ж. дейін 4 басылым жарық көрді) және «Хабаршыға қосымша» (1911 ж. екі басылым жарық көрді) журналдарын шығарды. Мектеп өзінің қызметін бірнеше дүние жүзілік соғыс қарсаңында тоқтатты (1914-1918 жж.).

Ниет білдірген орыстар үшін сарт және парсы тілдері бойынша ақылы кешкі курстар Шығыстану Қоғамдастығының Ташкенттік бөлімімен 1902 ж. ашылды; Өзбек тілі бойынша бірінші оқытушы П. Е. Кузнецов болды.

1911 ж. сарт тілінің кешкі курсы күрүлды, мұнда төриясы бойынша дәріс берген – офицер Атаев, практикасын Сеид Расул Сеид Азизов жүргізді; негізгі оку құралы ретіндегі В. П. Наливкинның «Сарт тілін практикалық тұрғыдан оқытуудың басшылығы» (Ташкент, 1899 ж.) кітабы очеркі² жұмыстарында орын алған болды.

Түркістанда жергілікті өзбек, казақ, тәжік, тілдерін оқыту өлкенің әкімшілігімен жан-жақты марапатталып отырды; сондай-ақ, 25.XII 1905 ж.

Түркістан генерал-губернаторының әскери министрге жазылған хатында келесі шараларды іске асыруды түбебейлі сұраған: «1. барлық әкімшілік шенеуліктеріне, уезд бастықтарына дейін, жергілікті тілдерін оқыту; 2. өз ауданының тілімен танысу бір жылдық болу; 3. тілді білу деңгейі аудармашыларды қадағалай алатында дәрежеде болу... 7. Жергілікті тілдерді оқығаны үшін қолдау түрі ретінде жалақысын көтеру» [2, 134 б.].

Бұл хат жергілікті тілдерді біршама ауқымды әскери және азаматтық шенеуліктер ортасында оқытууды үйимдастыру сөтсіздіктерге ұшырағанан кейін пайда болды.

Түркістанды, оның тілін, археологиясын, географиясын, этнографиясын, тарихын, фольклорын зерттеудің пионерлері негізінен шығыстанулық дайындығын СПб, Мәскеуден, Қазаннан алған жергілікті мектептердің шенеуліктері мен оқытушылары болды; олардың ортасынан: И. А. Беляев, М. Ф. Гаврилов, Е. Ф. Каль, А. Л. Кун, Я. Я. Лютш, Н. П. Остроумов, Н. Г. Малицкий, А. А. Семёнов, М. С. Андреев, И. Д. Ягелло,

В. Л. Вяткин, В. П. Наливкин және т.б. атап етуге болады.

Түркістанды зерттеу тұрғысынан XIX ғ. Ташкент пен Ашхабатта күрүлған ғылыми қоғамдастықтар маңызды рөл ойнады.

Октябрь оқиғасы кезеңіне дейін Түркістаның жергілікті тұрғылықты халыққа арналған мектептер жөнінде В. В. Бартольдтың «Түркістанның мәдени өмірі тарихы»¹ және К. Е. Бендриковтың «Түркістандағы халықтық білім тарихы очеркі»² жұмыстарында орын алған болды.

Төмөнгі оку мекемелері. Ақмешіт училищесі – бірінші төмөнгі оку мекемесі, онда 1809 ж. шығыс тілдерінен дәріс беру басталды.

1816 ж. күрүлған Ноғай қаласындағы училище екі кластан тұрды: 1) орыс тілі және арифметика, 2) жазбаша татар тілі.

1810 ж. маусымда Симферопольдік уездік училищеде түрік-татар және араб тілдерін оқытатын татар бөлімі ашылды.

1812 ж. күрүлған Феодосийск уездік училищесінде татар тілі класы 1814 ж. маусымынан 1857 ж. сөүрінен дейін қызмет етті, дәріс берген Шейх-Челеби.

Перекоптік уездік училищеде татар тілі 1835 ж. – 1850 ж. дейін берілді.

Бақшасарай және Қарасубазар приходтық училищесінде татар тілі 1837 ж. бастап берілді, екіншісінде дәріс берген Арифметов еді.

Қазан рухани академиясы. Қазан рухани семинариясы 1797 ж. Қазан рухани академиясы болып кайта күрүлды; соңғысы 1818 ж. ҚРС қайта айналып, 1842 ж. 8 қарашасында ҚРА екінші рет ауыстырылды.

1800 ж. бастап ҚРА татар тілінің оқытушысы Александр Алексеевич Трооянский (1779-1824 жж.), шыққан жері – Қазан уезінің шоқынған-татар Анизов селосы; сондыктан да, татар ортасында татар тілін еркін біліп, сөйлеген.

1822 ж. жазылған қызметтік тізімінен ол жөнінде мынданай ақпараттар алуға

болады: «Татар тілінің мұғалімі, діни қызметкер, 43 жаста, великороссиянин, дьякон ұлы. ҚРА білім алды. 1799 ж. окуын аяқтағаннан кейін Қазан губерниясымен Царевококшайский округіне, Сотнуры селосына діни қызметкер болып жіберілді, онда 1800 ж. дейін болып, ҚРА татар тілі мұғалімі, 1803 ж. орсы класы мұғалімі, ал 1808 ж. катихизатор болып тағайындалды. 1818 ж. семинария және училище ашылғаннан кейін семинарлық басшылықпен КУУ татар тілінің мұғалімі болып тағайындалды, 1821 ж. ҚРС-да осы тілдің мұғалімі болып тағайындалған», мұнда 1820 ж. бастап татар, чуваши, және черемис тілдері енгізілді. Әз кезеңінде А. Троянский татар тілінің грамматикасы және сөздігін құрастырыды.

Семинария мен училище де татар тілі міндетті болған жоқ; барлық кластардың студенттері мен окушылар түстен кейін «өз еркі бойынша» айналысты. Бұл тіл бойынша окушылардың саны 20-дан 100-ге дейін саналып отырды. Рухани басшылық, жекелеген жағдайларда ҚРС-ның татар тілі класына осы тілдің болашақ мұғалімдерін жіберіп отырды; мақсат – Вятск рухани семинариясында татар тілі класын ашу болды, осы семинарияның басшылығы 1815 ж. Қазанға вятск епархиясының діни студенті – Гавриил Сперанскийді татар тілін үйренуге жіберdi.

1824 ж. 2 қазанда А. А. Троянский қ.б. кейін татар тілінен дәрісті оның шекірті – Алексей Онисифоров берді, ол Мамадышский үезінің шоқынған-татар Юкачах селосында д.к., өз мұғалім сияқты шоқынған татарлар ауылында татар тілін еркін біліп өскен. ҚРА-да татар класы бойынша ең алдынғы катардағы окушы болса керек. А. Онисифоров 1820 ж. ҚРС үшінші разряд бойынша аяқтап, студенттік уакытынан Троянскийгеге татар тілінен дәріс беруге көмек берді (1817 ж.), кейін 1-ші Қазан гимназиясында дәріс берді.

1870 ж. ҚРС-да татар тілі сағаттары кайта өсті, сонда жергілікті консистория

татар жергілікті халқынан тек қана жоғары да аталғандан (Троянский, Онисифоров сияқты), яғни тиісті дәрежеде татар тілін билетін діни қызметкерлердің келуін анықтауды шешті, осы үшін оларды анықтайтын ерекше емтихан алушы тағайындалды.

Бұл іске асырылған шара татар, чуваши, черемис тілдері оқытын тындаушылардың санының көбеюіне әсер етпей койды; 1850-1874 жж. ҚРС-ның ширек ғасырында татар тілі бойынша 361 адам, 1859-1871 жж. 235 адам оқыған [3, 7 б.].

1842 ж. ҚРА қайта құрғаннан кейін 1845 ж. қантарынан онда екі разряд, яғни кафедралар – монгол-қалмақ, түрік-татар құралып, онда татар, түрік, араб тілдерінен дәріс берілді, оқыған – М. А. Казем-Бек болды. 1846 ж. қазаның да түрік-татар тілі кафедрасына М. А. Казем-Бектің шекірті, ҚРА түлегі (1846 ж.) Николай Иванович Ильминский (1822-1891 жж.) тағайындалды, кейін FA корреспондент-мүшесі (1870 ж.) бірнеше, түрік тілдерінің тамаша білгірі.

1854/55 жж. оку жылдарында шығыс тілдер кафедрасының орнына христиандықты үтітеді енгізу мақсатымен мұсылмандық діни окуларға, буддизмге қарсы, татарлар, монголдар, буряттар, чуаштар, череместер арасындағы тәнгірі сеніміне қарсы бағытталған үш миссионерлік бөлімдер ашылды. 1858/59 жж. оку жылдарынан бастап барлық студенттер үшін ислам мен буддизмді оку міндеттігінен енгізілді.

Ильминский ҚРА-да 1858 ж. дейін, яғни оку мекемесінің басшылығымен оның принциптерге деген көзқарастары, дәріс беру әдістерінің олармен бір арнаға тоғыспаған уақытында оның академияны тастап, Орынбор шегаралық комиссиясына кіші аудармашы қызметінә айстырылуына міндеттеді.

Н. И. Ильминский Қазан мектебінің тамаша өкілі, түріктанушы, арабтанушы, миссионерлік идеялармен, «бөтен

халықтардың» ортасында «ағартушылық» қызметімен терең әуестенгенімен түрктануға, не арабтануға бере алатын мүмкіншілктерін пайдаланбады.

Ильминскийдің орнын Гордий Семенович Саблюков (1804-1880 жж.) 1849 ж. бастап ҚРА-да грек тілінің бакалавры болған, МРА-ның түлегі (1826-1830 жж.), таяу шығыстың үш тілін түбөгейлі білген, Саратов семинариясында Н. Г. Чернышевскийдің оқытушысы болған, Әбілғазы Баһадүр ханың «Түрік шежіресін» және Құранды орыс тіліне аударған. Г. С. Саблюков ҚРА, ҚРС – да демалысқа кеткенге, яғни 1862 ж. дейін татар тілінен дәріс берді.

Татар және араб тілдерінің босаған орнына 1863 ж. мұсылмада кайта Н. И. Ильминский шақырылып, 1869 ж. дейін дәріс берді.

Осы уақытта ҚРА-на татар және араб тілдерінің түбөгейлі білгірі, Кеңестік ғұлама түрктанушы С. Е. Маловтың әкесі Евфимий Александрович Малов (1835-1918 жж.) жіберілді; ҚРА түлегі, Г. С. Саблюковтың шәкірті, 1862 ж. магистр түлегі, мұсылмандыққа қарсы шықкан, өз күшін мұсылмандыққа қарсы үгіттеген.

XIX ғ. 60-шы жж. ҚРС татар тілінен дәрісберген Я. И. Фортунатов болды. 1863 ж. қыркүйекте татар сөйлеу тілі сапасын арыттыру мақсатында татар тілінің ерекше практикалық класы енгізілді, бұл діни қызметкер, Қазан губерниясының мемлекеттік шаруасы ертеде шоқынған татар – Василий Тимофеевич Тимофеевке тапсырылды.

1870 ж. мұсылмандыққа қарсы кафедраны ҚРА түлегі (1870 ж. аяқтаған), Г. С. Саблюков пен Н. И. Ильминскийдің шәкірті, 1877 ж. Ташкентке халықтық училишелер инспекторы қызметіне тағайындалып көшкен – Н. П. Остроумов алды. Остроумов араб, парсы, бірнеше түрік тілдерінің ірі білгірі, этнограф, фольклорист, исламтанушы болды.

Рухани семинариялар. Семинариялар Ресейде I Петр уақытынан бастап қызмет еткен; XVIII ғ. сонында шығыстық шеткегі аймактарының рухани семинарияларда өздерін жергілікті халық ортасында христиандық сенімді үгіттеуге арналғандарға татар және «бөтөн халықтардың» тілін үйретуге дайындау үшін кластар ашылды.

1783 ж. бастап Нижегородск семинариясында татар, чуваш, мордов, черемис тілдері оқытылды; 1783 ж. бастап Тобыл семинариясында татар тілі оқытылып, 1846 ж. үзіліспен кайта беріле бастады; 1777 ж. бастап Астрахань семинариясында татар тілі, 1846 ж. бастап Вятск семинариясында татар тілі (1855 ж. бастап татар тілінің орнына черемис тілі берілді), 1858 ж. бастап Симбирс семинариясында татар тілімен бірге чуваш тілі, 1856 ж. бастап Саратов семинариясында татар тілі, 1859 ж. бастап Уфа семинариясында татар және чуваш тілдері, XIX ғ. ортасынан Тамбовта татар тілі, Орынборда татар және чуваш тілдері, Самара татар тілі, Томске татар тілі, Якутста якут тілі, Херсонсекта қырымтатар тілі, Тифлисекта грузин, 1868 ж. бастап татар (әзербайжан), осетин тілдері, 1846 ж. құрылған Кавказ (Старополь) семинариясында қалмақ, татар, 1847 ж. бастап осетин тілдері оқытылды [3, 134 б.]

Миссионерлік мақсатпен оқытылған шығыс тілдері Астрахань, Вятск, Дон, Иркутск, Перм, Самара семинарияларында оқытылды.

Рухани семинариялар. XIX ғ. бірінші жартысында рухани семинарияларда ежелгі еврей тілінің орнына татар, чуваш, черемис, монгол, якут, маньчур, осетин, грузин, черкес, қалмақ тілдерін оқыту енгізілді.

Татар тілі Нижегородск, Пензенск, Далматовск, Чистопольск, Оренбургск, Пермск, Екатеринбургск, Тоболск рухани училишелерінде оқытылды; татар, чуваш, черемис тілдері Қазан училищесінде

оқытылды, татар тілінен дәріс берген – Габдул Кайюм Насыров болды, ол татар мәдениетінің атақты қызметкері, ғалым; чуваш және черемис тілдері Чебоксаровс училищесінде; татар және қалмақ тілдері Астрахань және Ставропольск училишелерінде; якут тілі Якутск училищесінде; татар (әзербайжан), черкесск, грузин, осетин тілдері Тифлисск, Кутаисск, Телявск училишелерінде оқытылды.

XIX 30-шы жж. Горийск уездік училищесінде Сараджев қызмет етті, «татар» тілі хрестоматиясының авторы.

Жарғы бойынша 1869 ж. рухани училишелерде шығыс тілдері оқу бағдарламасынан алынды.

Университеттерде, институттарда, Азиялық музейде және ғылыми қоғамдастықтардағы шығыстану. Елдің университет кафедраларында, бөлімдерінде шығыстанудың ашылғанына он жылар өтпестен, шығыс тілдерін оқыту дүрыс құрылды ма, сондай-ак жоғарғы оқу орындарында мамандарды дайындау қажет пе деген сұрақ тұрды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ал казір, бірнеше жылдар өткенен кейін, шығыс тілдерін оқытудың жағымды және жағымсыз жақтарын, университеттік деңгейге қажет бағдарлама, оқу пәндерін анықтау мүмкін. Сондай-ақ, салыстыру тұрғысынан, Франция, Германия, Голландия және Англиядығы шығыстанулық оқу орындары жинаған тәжірибелен анықтауға болады, бірақ дәріс беру әдісі және кейбір тұстарынғана, соны естен шығарма керек.

Ресей империясының Батыс Еуропа империяларынан айырмашылығы түбөгейлі өзгерістермен көрінді. Батыс Еуропа мемлекеттерінің отар иеліктері метрополиядан мындаған теңіз қашықтықтарымен алшақ жатты.

Метрополия өміріндегі әлеуметтік, қоғамдық-саяси, экономикалық және т.б. өзгерістер салдарлары алшақ территорияларға өсері тиген жок. Ал Ресейде өзгеше болды. Мұндағы экономикалық өзгерістер, мемлекетті басқарудағы жаңару формалары, құқытық нормалары Ресейдің отарлау процесінде өзгеріп, басып алған елдердің діни және ұлттық институттарына тікелей немесе жаңама өсер етті [1, 134 б.]

Ресей жағдайында шығыстану білімін үйімдастыру жүйесі күрделі және икемделгіш болу керек еді, яғни тәжірибелік шығыстану тұрғысынан пайдалану үшін.

XIX ғ. бірінші жартысында шығыстанудың дамуы Ресейде кен түрде жүрді. Шығыстанулық кафедралар және бөлімдер Қазанда, Мәскеуде, Петербургте, Одессада және т.б. ашылды. Негізінен университеттік шығыстануда, бұл кезең шығыстанушаларды дайындау бағдарламасын өзірлеу тұрғысынан шешілмей, құлдырауға келді. Отандық шығыстанудағы беделді тарихшылар: академик В. В. Бартольд және А. Н. Кононов ойлары бойынша XIX ғ. 40-шы жж. шығыс тілдеріне дәріс беру дағдарыста болды, себебі бірінші орында, университеттік шығыстанудың дамуының мақсат, міндеттерінің анықталмауы «ауыр дағдарыска әкелді» [6, 134 б.] деді.

Сонымен қатар бұл жағдай, білгір шығыстанушылардың даярлануы тұрғысынан қызығушылық танытқан әртүрлі үкіметтік ведомствалардың (мысалы, халық агарту министрлігі, сыртқы істер министрлігі, каржы министрлігі) өз ара шығыстанушылардың оқу бағдарламалары, мақсат, міндеттері жөнінде бір шешімге келе алмаудын, жағдайды ушықтыра түсті. Осыған коса, мемлекеттік қазна қаржыландыруды көтеруге ынталанбады.

ПАЙДАЛАНГАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Кононов, А. Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – Л. : Наука, 1982. – 2-е изд., доп., испр. – 360 с.

2 История отечественного востоковедения до середины XIX века. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 435 с.

3 История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 536 с.

4 Крачковский, И. Ю. Очерки по истории русской арабистики – М. : АН СССР, 1950. – 300 с.

5 Густерин, П. О подготовке арабистов и исламоведов в российских вузах // Высшее образование сегодня. – 2009. – № 9. – С. 22-24.

6 Бартольд, В. В. Сочинения. Том VIII.: Работы по источниковедению. – М. : Наука, 1073. – 700 с.

Материал 16.06.17 баспаға түсті.

A. E. Жұмабай, A. N. Муканова

Арабистика в востоковедных и научных учреждениях России в конце XIX – начале XX в.

Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

A. E. Zhumabay, B. Yelmuratova

Arabic studies in the oriental and scientific institutions of Russia in the late XIX – early XX century

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 16.06.17.

В работе изучена история развития арабистики в России в конце XIX началье XX века. В статье представлены научные и учебные заведения, действовавшие в рамках востоковедения в России. В труде были использованы научные исследования отечественных ученых.

The history of the development of Arabic studies in Russia in the late XIXth and early XXth centuries is studied. The article presents the scientific and educational institutions that operated within the framework of oriental studies in Russia. In the work scientific researches of domestic scientists were used.

ӘОЖ 94:31(574)

Ф. Б. Жұмағұл¹, А. А. Касқабасова²

¹студент, ²зға оқытушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар к.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ САНЫНЫҢ ӨЗГЕРУІНДЕГІ ҰЖЫМДАСТЫРУ МЕН АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ФАКТОРЫ

Берілген мақалада ұжымдастыру мен ашаршылық нәтижесіндегі Қазақстан Республикасындағы қазақ халқы санының өзгеру ролі қарастырылады.
Кілттің сөздөрі: ашаршылық, ұжымдастыру, халық саны.

КІРІСПЕ

Тәуелсіздігімізді алып, егеменді ел болып жатқан кезде ұзак жылдар бойы отаршылдықтың тұтқынына түскен санамыз қайта жаңданып, даму үрдісін бастап откізуде. Кеңес үкіметі кезіндегі айтылмаған, айтылуға тыйым салынған көптеген тарихы құнды деректерімізді зерттеуге бет бұрып жатырмыз. Соның бір жарқын көрінісі ретінде үлттық демографиямызда орын алып отырған өзгерістерден айқын байқалады. Кейінгі жылдары қазақ халқының демографиялық мәліметтерді білуге деген қызығушылығы артып, казақ ұлты өз жерінде қалай азшылыққа ұшырады деген сауалдар әркімді де ойландырапы сөзсіз. Тарихқа көз жүгірттің болсақ Қазақстанда XX ғасыр ірі тарихи оқиғалармен ерекшеленеді. Отken ғасырдың алғашкы жартысы – қазақ халқының өмірінде бетбұрысты кезең деп саналады. Әсіресе 20-30 жылдарындағы ашаршылық апаты немесе «Ұлы жұт» қазақ тарихының қасиrettі беттерін айғақтайды. Зерттеуші ғалымдар осы мәселе мен айналысып, Қазақстанда халқы бір ғасырда үш бірдей ашаршылықты бастап кешкен және оны үш кезенге бөліп қарастырады: – 1919-1922 жылдардағы аштық (1,5 млн адам) – 1931-1933 жылдардағы аштық (2,5 млн адам) – 1946 жылдары соғыс жағдайында болған аштық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әрине, бірінші ашаршылық та сүмдүк болды. Бірінші ашаршылық 1919-1922 жж. болған. Осы жылдары аштық кезінде 1,5 млн жуық адам шығыны болды. Ол көбінесе елдің онтүстік аймақтарын қамтыды, нак осы және басқа да деңгейде Қазақстанның барлық тұрғындары да зардап шекті. Екінші ашаршылық, әртүрлі мәліметтер бойынша, 1930-жылдарда 1,5 млн-нан 2,5 млн. адамға дейін болды. Ал, үшінші ашаршылық соғыстан кейінгі еліміздегі экономикалық ахуалдарға байланысты туыннады. Бірақ та, бұл ашаршылық сол жылдары халықтан жасырын тұрде ұстады. Осылайша, қазақтар іс жүзінде 15-20 жылдың ішінде халқының жартысына жуығынан айырылған. Әлемдік тарих мұндай көң ауқымды ашаршылықты білген емес. Оның айқын көрінісі ретінде тарих беттерінде калған 1931-1933 жылдары қазақ халқының басына төнген ең бір қасиrettі «Ұлы жұт» кесірінен күні бүгінге дейін қазақ халқы өз жерінде демографиясы жағынан азшылыққа ұшырап отыр.

Батыстық немесе ресейлік ғалымдар ашаршылықтың болу себебі аяу райының қолайсыздығынан, құрғақшылық болып егіннің шықпай қалғанынан немесе жүқпалы аурулардың таралуынан деген сияқты асыра сілтеулерден іздейді.

Ашаршылық кезінде қашама қазак қыршынынан қылды. Оған дәлел мұрағаттойнауында сакталған көптеген ресми құжаттар. Үлт зиялды М. Тынышбаевтың есебі бойынша «Қазақстанда 1917 жылы 2 910 000 қазак өмір сүрген болса, ал М. Г. Сириустың 1924 жылғы жүргізген санағы бойынша казактар саны 1965 443 өрн жетіп жығылған» – деген мәліметтер көрсетілген [1, 260 б.]. Ал, белгілі демограф-ғалым М. Тәтімовтің есептеуінше «1931-1933 жж. ашаршылық Қазақстанда өмір сүрген 2,5 млн адамның, соның ішінде 2,3 млн казактардың және 200 мың көлімсектердің қайтыс болғаны анықталды. Отырышы көлімсектер арасында аштықтан өлгендер 10 %-ға жетсе, көшпенди казактар арасында бұл көрсеткіш 52-53 %-тен асып кеткен. Осыдан 17-18 % жергілікті тұрғындардың «Қазақстаннан біржола қөшіп кеткен» – деген мәліметтерді есепке алсақ, казак халқының саны өз жерінде осы кезеңде 70 % дейін кемігені қөрінеді [2, 17 б.] Бұл деректер осыған дейін жарияланған мәліметтердің орташа есебімен сәйкес келеді. Тағы бір естелігінде ағамыз М. Тәтімов: «1879, 1926, 1939 жылдардағы халық санағының нәтижелері жөніндегі мәліметтерді қолға түсіріргенмін. Көзімнің жеткені – 1939 жылғы санақта казак халқының санын айтартықтай асырып жазғандығын анғардым. Сонда, «озбыр саясат «орыс емес» үлттарды аяусыз қырып-жойғандығын жасырып қалғысы келген», – деп пайымдаған болатын. 1879 жылғы санақта казактар 5 млн. болса, арада 42 жыл өткен соң 1939 жылғы санақта казактар 2 млн. 300 мың болды. Яғни екі есе азайды. Осыған қарап отырып, 42 жылда казактар азamat соғысы, байларды қемпескелеу, жаппай колхоздастыру, 1932-1933 жылдардағы аштық, 1937-1938 жылдардағы репрессия салдарынан миллиондаған адамынан айрылған деуге әбден болады.

Қазақстандық тарихшы
А. Н. Алексеенконың еңбектері Қазақстандағы ауыл тұрғындарының табиги және қоші-кон козғалысын, халық санының өсу динамикасы және оның үлттық құрамын зерттеуге арналған. Көптеген мұрағат деректері мен жарияланған материалдары негізінде ауыл тұрғындарының негізгі даму бағыттары анықталады. Сол сиякты 1920-1930 жылдардағы ашаршылық және оның демографиялық зардаптары, жаппай коныс аудару, қоші-кон, 1930-1940 жылдардағы құғын-сүргінге ұшыраған халықтардың жер аударылуы мәселелер карастырылған [3]. Яғни, бұл ғалымның зерттеуі бойынша әртүрлі есептеулер мен түзетулерге сүйенгенде, 1930-шы жылдарғы қазак халқының шырылуы 1 миллион 840 мың немесе қазақтың 47,3 пайызы құрайды. Бұқілодактық халық санактары бойынша әртүрлі авторлардың зерттеулерінде қазак халқының сан жағынан кему қөрсеткішінде шамалы айырмашылықтар байқалады. Мәселен, А. Н. Алексеенконың мәліметтерінде 1939 жылғы қазақтың саны 2 млн. 328 адам делинген.

XIX ғасырдың 30-жылдар басында өткөрген сол бір нәубет ашаршылықты жасаған, жаппай ұжымдастыру идеологиясының негізін салушы, сонымен катар Қазақстандағы «Кіші Қазан» төңкерісінің негіздеушісі, Сталиннің үртоқпағы – Ф. Голощекин болатын. Голощекиннің келе сала қолға алған ісі – жаппай кенестендіру жүйесін енгізіп, қазак халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығын өзгертуге бағытталған идеясы. Құштеп ұжымдастыру тәсілдері астық, ет дайындау науқанын көп мөлшерде орындау қажеттігіне қарамастан, қазак көшпелі өмір салтын отырышыға айналдыру стратегиясы 1929 жылдан бастап Коныстандыру басқармасының өзірлеген шаралары негізінде жүзеге

асырыла бастады. Ауылшаруашылық өнімдерін құштеп дайындау жоспарына қазак қоғамы кенестендіру саясатына мойынсұна коймады, себебі ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі халықтың үлттық дәстүрлі шаруашылығы жаңа талтық жүйені жылдам қабылдауға дайын емес еді. Большевиктік партияның жүргізген ұжымдастыру саясаты салдарынан қазак жерінің көптеген аудандарында аштық жайлады. Ашықкан шаруалардың басым бөлігі туған жерін тастап қалаларға шоғырланды, шекара асып басқа елдерге қоныс аудара бастады. 1930-1933 жылдардағы жаппай кенестендіру саясаты жергілікті халықтың наразылығын тудырып, алғашқы бастамасы күшпен ұжымдастыру аштық пен халықтың үдерे көшуіне әкеліп соқты.

Қазақ халқының үдере көшу көлемі туралы қазақтың белгілі ұлы тұлғасы Тұrap Рысқұловтың И. Сталинге, В. Молотовқа жазған (1933 ж. 9 наурыз) хатында: «...Қонысын тастап, Қазақстанмен көршілес өлкелерге қошкен казактардың мекен-жайларынан келіп түсін, шамамен алынған соңғы деректерге қараганда: қазір Орта Еділде - 40 мың, Қыргызстанда – 100 мың, Батыс Сібірде – 50 мың, Орта Азияда – 30 мың қазақ бар. Қонысынан аугандар қалмак жеріне, Тәжікстанға, Солтүстік өлкеге және басқа да осы сиякты шалғай жерлерге де қошпіл кетті. Байлар бастаған бір қауым Батыс Қытайға ауды... Бұл қазактардың қоші қоны емес, басы ауған жаққа кетуі» – деген мәліметтерді қөрсетеді [1, 262 б.]

Шаруалардың наразылығы халықтың басым бөлігін қөтеріліске итермеледі. Ресми деректерге сүйенсек, осы жылдары «Қазақстанда 372 рет шаруалардың бұқаралық бас қөтерулеріге, 80 мынға жуық адам қатысты» [1, 239 б.]. «Жылдарға шаққанда олардың 54-і 1929 жылы, 241-і 1930 жылы, 77-сі 1931 жылы орын алды. Қөтерілішілер

санын есепке алуы бойынша 1929 жылы Қазақстанда қөтерілішілердің 31 тобы әрекет етіп, оларға 351 адам қатысса, 1930 жылы 85 топ, 1925 адам, ал 1931 жылы 80 топ, 3192 адам. Яғни қөрсетілген мерзімде қөтерілішілердің барлығы 196 тобы бас қөтеріп, оларға 5468 адам қатысқан» [5, 126 б.]. Бірақ та, ресми партиялық құжаттармен танысқанда ОГПУ берген есептеулердің толық емес екендігіне көз жеткізуге болар еді. Мәселен, 1931 жылдың желтоқсанында Ф.И. Голощекиннің И.В. Сталинге жазған хатында мынандай жолдар бар: «Тап күресінің өрістейін ГПУдің анықтамасын томендеғідей анықтамасын білуге болады: соңғы екі жыlda ірі бандалардың (қөтерілішілер) 34000-дай адам қатысқан 15 бас қөтеруі орын алды. Осы жылда 1350 контрреволюциялық топтар жойылды және оған қатысқан 7,5 мың кісі қолға түсті...» – деген мәліметтер көрсетеді [5, 127 б.]. Сонымен катар, Қазақстан Халық Комиссарлары кенесінің төрағасы Ораз Исаевтың 1932 жылы тамызда И. Сталинге жазған хатында қөтеріліс, Алтайдан Манғыстауға дейінгі үлкен аймакты қамтыған, яғни бүкіл Қазақстанды шарығанын айтады. Соның ішінде қазак даласындағы ірі қөтерілістер: Созак, Ырғыз, Қарақұм, Адай, Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау, Балқаш, Жетісу, Сарқан, Қордай. Бұл ірі қөтерілістер болғанымен, тоталитарлық жүйенің қуатты әскери күшине қары төтеп бере алмады. Қөп кешікпей қөтеріліс жанышталып, шаруалар наразылығына қатысқандар қатаң жазаға тартылды. Осы «қөтерілістер мен толқуларға қатысқаны үшін КСРО Халық комиссарлары Кенесі жанындағы Мемлекеттік біріккен саяси басқарма органдарының өзі ғана 5551 адамды соттап, оның 883-ін атып жіберді» [5, 142 б.]

1933 жылы 31қантар РКФСР үкіметі төрағасының орынбасары Тұrap Рысқұлов Қазақстанның жанадан тағайындалған

басшысы Л. Мирзоянға жазған хатында Шұбартау ауданын негізінен қазақтарға тұратын 70 ауданның қатарына жаткызып, егіншіліктің жетіспеушілігінен күйзеліс басталып, 1931 жылдан бастап, жаппай наразылық басталғанын атап көрсеткен еді [1, 2416]. Халықтың мұндай ауыр хәлге душар болуының басты себебі, 1928 жылдан бергі ет салығының көбейіп кетуінен болды. Мәселен, Шұбартау ауданы орталықтағы өнеркәсіпті аудандарды ет өнімдерімен жабдықтайтын және Семей ет комбинатына мал өнімдерін өткізетін басты мал шаруашылығы аудандарының бірі болған еді. Оның үстінен, 1930 жылдың басынан кең өрістеген ауқатты шаруаларға қарсы кенес үкіметінің жаулық саясаты олардың шаруашылықтарын түгелдей дерлік күйретіп улгерді. Көтеріліс 1931 жылғы наурыз айының алғашқы жартысында басталды және оған (ОГПУ-дін реєсми мәліметтерін бойынша) 600-ге тарта адам катысты [1, 241 б.]. Аудан басшылары кашкан орталыктарында шаруалардың мекемелерді жаппай тонаушылығы басталды. Аудан аумағына жазалаушы коммунистік әскери жасақтың келіп кіруі көтерілістің кең тарап кетуіне жол бермеді. Ауыл көтерілішілері әскери күшке төтеп бере алмады. Көтеріліске қатысқандар катал жазаланды. «ОГПУ-дін Ерекше үштігі өзінің 1931 жылдың 14 мамырындағы және 19 маусымындағы, сондай-ақ, келесі 1932 жылдың 19 маусымындағы үкімдерімен 28 адамды, көтеріліс басшыларын атуға, 66 адамды 3 жылдан 10 жылға мерзімге енбек түзету лагеріне қамауға, 17 адамды Қазақстанның өз ішінде 3 жылдан 5 жылға дейінгі мерзімде жер аударуға кесті» [5, 206-207 б.].

«Жас тұлпар» үймының жетекшісі, әйгілі жазушы Мұрат Әуезовтің Алматыдағы ЖОО-дағы замандастарымен болған бір кездесуде: «1932 жылы 10 қазақтың біреуі ғана аман қалып отырған. Халықтық жалпы

да кетті. Мұнын бәрің, қазіргі біздің жастар білуі тиіс және есте сактау керек...» – деген болатын [6, 221 б.]. Ал академик М. Қозыбаев «1930-1933 жылдардағы ашаршылықта халықтың 52 %-ы қырылды» деп көрсетеді. Жалпы есептеулерге тоқталар болсақ, 1930-1933 жылдар аралығындағы қазақ халықтың санының кемуін белгілі демограф Талас Омарбековтың есептеуі бойынша: «Қазақстанның Егіншілік Халық Комиссириатының (Наркомзэм) мәліметтерін бойынша 1930-1932 жылдары Қазақстанның ауыл халықтың кемуі 1 млн 831441 адам деп көрсетіледі. Бұл тек қазақ халықтың санының кемуі емес, сонымен қатар қазақ жеріндегі босқындардың кемуі көрсетілген.

XX ғасырдағы болған алапат ашаршылық 7 миллион адамның өмірін жалмаған адамзат тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі. Сол уақытта ашаршылық тек қазақ жерін ғана емес, сондай ақ Ресей, Украина, Белорусь жерлерінде қамтыды. Бірақ та, қазақ осы жасанды саясаттың ең күтті зардал шеккендердің бірі. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев халықтың басына түсken бұл нөүбетті көптеген зерттеуді қажет ететінін атап өтті. Ашаршылықтың алдындағы ұжымдастыру науқандары талай дәүірден бері капысыз қалыптастан көшпелі қазақтың шаруашылығын шайқап, тіршілік қалыбын бұзғаның да тілге тиек етті. Қазақ халқы ашаршылықта дейінгі санына тек 1970 жылдары ғана әрек қол жеткізді. «Егер де сол ашаршылық болмаған кезде, енді қазақтың саны қанша болар еді, өздеріңiz есептей берініздер» – дейді Нұрсұлтан Әбішұлы [7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде мамандардың айтуынша, ашаршылық басталған 1932 жылы туылған 10 қазақтың біреуі ғана аман қалып отырған. Халықтық жалпы

қасіреті жадында сакталып қалған елін сүйген азаматтар Қенестік биліктің қатаң бакылау саясатына қарамастан, тарихтың азы шындығын болашакқа жеткізуге тырысып жатты. Эрбір қазақ шаңырағын шайқалатын ашаршылық тарихына қызығушылар саны жылдан-жалға артып келеді. Себебі, ашаршылық қасіретін елдің жадынан ешқашан үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған емес және үмітпенмайды. Ал, бұғынгі үрпак қенестік дәуірдегі әлеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау және осы сияқты келенсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуі тиіс. Шын мәнінде, бұғынгі жастар ашаршылық тарихын білуі керек және оның құрбандарын үмітпенған е

А. Б. Калыш¹, А. Ж. Бильтаева²

¹д.и.н., профессор; ²студент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы
e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ КРЫМСКИХ ТАТАР В КАЗАХСТАН

Авторы, в предлагаемой статье акцентируют внимание на некоторых аспектах насилиственного переселения коренных жителей полуострова Крым – крымских татар в Казахстан в году сталинского тоталитаризма.

Ключевые слова: крымские татары, депортация народов, история Казахстана, межэтнические отношения, национальная политика.

ВВЕДЕНИЕ

Значительный интерес представляет исследование населения полигетничного Казахстана, которое сформировалось на протяжении двух-трех столетий как в период колониальной Российской империи, так и в годы тоталитарного Советского государства. Часть иноэтничного населения, главным образом восточнославянское, мигрировала на территорию Казахстана в ходе казачьей и крестьянской колонизации, целенаправленной переселенческой политики царизма. Другие, как немцы, были специально переселены в качестве колонистов для производства товарного земледелия. Остальные народы, вплоть до второй половины 1940-х годов, под предлогом сотрудничества с врагами, были насилиственно депортированы, начиная с 1937 г. (корейцы, курды), 1939 г. (поляки, украинцы, народы Прибалтики), 1941 г. (немцы), остальные в 1944 г. – народы Кавказа, калмыки и крымские татары.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В национальной политике государства в этот период проявились признаки, которые откровенно подыгрывали шовинистическим настроениям определенных кругов в руководстве страны.

Это, в первую очередь, исходило от самого И. В. Сталина и его окружения, чтобы очистить заодно и некоторые регионы от присутствия «нежелательных элементов». Речь шла о Крыме, благодатном крае и всесоюзной здравнице. В данном случае выселение крымско-татарского народа с его исторической территории, и очищение этих земель от болгар, караимов, греков, армян и других этнических меньшинств давало возможность придать населению Крыма monoэтнический характер с преобладанием русско-украинского населения [1, с. 293].

Крымско-татарское население было незаконно обвинено в активном сочувствии и сотрудничестве с немецко-фашистскими оккупантами. По сути, до сих пор это обвинение не снято. О таком антинародном характере национальной политики тоталитарного СССР говорит и то, что в 1957 году, когда восстанавливались ранее ликвидированные автономные области, народам давалось право возвращения на Родину, то крымским татарам такой возможности так и не было предоставлено [1, с. 293].

Как известно, Крымская АССР была образована в 1921 году в составе РСФСР. На территории полигетнической республики в то время проживали

руssкие, украинцы, крымские татары, греки, болгары, армяне и представители других этносов. По имеющимся данным на 1 апреля 1940 года, население этой республики составляли 1 126 800 человек, том числе 218 тысяч крымских татар. С началом второй мировой войны из Крыма было призвано в Красную Армию 90 тысяч человек, из них 20 тысяч крымских татар [2, с. 151].

Отметим, что гитлеровцы планировали в будущем заселить Крым немцами, а для достижения этой цели они разжигали сепаратистские настроения среди крымско-татарского населения. Как и на всей оккупированной противником территории, и здесь находились предатели, активно сотрудничавшие с врагом [1, с. 294]. Но даже если какая-то часть населения пошла на службу к оккупантам, в целом крымско-татарское население не поддалось гитлеровской пропаганде. До настоящего времени данная проблема является сугубо деликатным и однозначно ответить на него очень трудно.

Так, например, в докладной записке заместителей Наркома внутренних дел Б. З. Кобулова и И. А. Серова, направленной 22 апреля 1944 года на имя Л. П. Берии, содержатся данные о том, что в 1944 году при отступлении из Крыма 20 тысяч крымских татар дезертировали из 51-й армии. Кроме того, в Евпаторийском секторе якобы была выявлена шпионско-диверсионная резидентура в составе 67 человек, созданная еще в 1942 году обер-лейтенантом германской армии Лео Мильтсом под прикрытием курсов овцеводов Земельного управления Крыма «Вики». В докладной записке приводятся и другие сведения аналогичного характера [2, с. 151].

Естественно, такие данные требуют тщательных проверок, тем более что многие факты небоснованного обвинения сегодня опровергаются на официальном уровне представителями крымско-татарского общественного движения.

Даже при наличии отдельных фактов, нельзя было обвинять весь этот народ в предательстве и пособничестве оккупантам. При этом не было принято во внимание даже тот факт, что за годы войны 8 тысяч крымских татар были награждены орденами и медалями СССР, а семеро из них были удостоены звания Героя Советского Союза. Среди них можно назвать прославленного летчика Амет-Хана Султана, удостоенного этого звания дважды [1, с. 294].

Началом акции по выселению всех татар явился приказ Л. П. Берии от 13 апреля 1944 года «О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов», предписывавший по мере освобождения Крыма восстанавливать на местах органы НКВД и НКГБ для проведения «оперативно-чекистской работы» [2, с. 150].

В середине мая 1944 года в распоряжение НКВД Крымской АССР для проведения депортации было выделено 2000 грузовиков и 1500 тонн горючего, всю операцию по выселению крымских татар Л. П. Берия планировал завершить к 1 июня 1944 года [2, с. 151].

Вот отрывок из его докладной записи, посланной 10 мая 1944 года Сталину: «Учитывая предательские действия крымских татар против советского народа и исходя из нежелательности дальнейшего проживания крымских татар на пограничной окраине Советского Союза, НКВД СССР на Ваше рассмотрение проект решения Государственного Комитета Обороны о выселении всех татар с территории Крыма.

Считаем целесообразным расселить крымских татар в качестве спецпереселенцев в районах в Узбекской ССР для использования на работе как в сельском хозяйстве - колхозах и совхозах, так в промышленности и транспорте. Вопрос о расселении татар в Узбекской

ССР согласован с секретарем ЦК КП(б) Узбекистана тов. Юсуповым.

По предварительным данным, в настоящее время в Крыму насчитывается 140-160 тысяч населения. Операция по выселению будет начата 20-21 мая и закончена 1 июля. Представляя при этом проект постановления, прошу Вашего решения» [2, с. 151].

Как и планировалось, операция началась 18 мая 1944 года. К вечеру мая того же дня к станциям погрузки было насилиственно подвезено 90 000 человек, а в места назначения отправлено 17 эшелонов. На следующий день депортации подверглись уже 140 000 человек, а в 44 эшелона посадили 119 424 человека. Таким образом, к 19 мая 1944 года было отправлено 50 эшелонов, в которых находились 136 412 человека.

Выселение основной части этого этноса по существу была проведена в 24 часа, т. е. вся операция по их насилиственному выселению заняла всего двое суток [2, с. 152].

20 мая 1944 года заместители Л.П. Берии Б.З. Кобулов и И.А. Серов рапортировали о том, что «...начатая в соответствии с вашими указаниями 18 мая т. г. операция по выселению крымских татар закончена сегодня, 20 мая, в 16 часов. Таким образом, из Крымской АССР вывезено 191 044 лиц татарской национальности...» [2, с. 153].

Из насилиственно депортированных 37 230 крымско-татарских семей (147 170 человек), были размещены в Узбекской ССР, в том числе в Ташкентской области около 56 тысяч человек, Самаркандской – около 32 тысяч человек, Андижанской – 19 тысяч человек и Ферганской – 16 тысяч человек [3]. В нашу республику к концу весны 1944 г. попали 1 268 семей (4 501 человек) [1, с. 295]. Их расселили в Усть-Каменогорске и Зиряновске, Аягузском, Глубоковском, Курчумском, Уланском и Урджарском районах

современной Восточно-Казахстанской области, а наибольшую часть определили в Карагандинскую область [4, с. 5].

Кроме этого, в ходе дополнительной кампании в течение мая-июня того года из Крыма и Кавказа было депортировано еще около 66 тысяч человек, в том числе из Крыма – 41 854 человека, в том числе 15 040 греков, 12 422 болгар, 9 620 армян, 1 119 немцев, итальянцев, румын и пр. Их направляли в Башкирию, Кемеровскую, Молотовскую, Свердловскую и Кировскую области РСФСР, а также в Гурьевскую область Казахстана. Одновременно около 3,5 тысяч лиц с просроченными паспортами, включая 3 350 греков, 105 турок и 16 иранцев депортировали в Ферганскую область Узбекистана. 30 июня 1945 года указом Президиума Верховного Совета СССР Крымская АССР была преобразована в Крымскую область в составе РСФСР [3].

ВЫВОДЫ

Таким образом, исследуемое нами крымско-татарское население, лишившееся своей государственности ещё в первой половине XVIII века, испытав гнет и произвол колониальной Российской империи, потеряв половину своей численности, которые вынуждены были бежать в соседнюю Османскую империю, подверглась в годы тоталитарной Советской власти новым лишениям. Неравноправный договор о вхождении их автономной республики в состав РСФСР показал свой истинный характер в 1944 году, когда неоправданно целый народ был объявлен в предательстве и пособничестве фашистской Германии, равно как и другие тюркоязычные этносы или проповедующие ислам народы Кавказа.

Данная несправедливость в отношении крымских татар продолжалась и в 1950-2000-е годы. Во-первых, им не восстановили национальную автономию на исторической Родине, которую

Н. С. Хрущев передал Украине. В годы горбачевской гласности и перестройки им отказали в возвращении в Крым и создании своей государственности в составе Украины

или ССР. Данная негативная политика продолжается и на протяжении последних трех лет после возвращения Крыма в состав Российской Федерации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Алдажуманов, К. С., Алдажуманов, Е. К. Насилие над крымскими татарами // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс-Қазакстан, 1998. – С. 293-300.
- 2 Бугай, Н. Ф. «Погруженные в эшелоны и отправлены к местам поселений...» Л. Берия – И. Сталину // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 143-160.
- 3 Принудительное переселение (депортация) народов в СССР //<https://ria.ru/spravka/20140421/1004857138.html> (Дата обращения: 21.04.2014).
- 4 Шаймуканова, С. Д., Макалаков, Т. Ж. Вклад спецпереселенцев и депортированных народов в развитие экономики Центрального Казахстана // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 3.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

A. Б. Қалыш, A. Ж. Білтаева

Қырым татарларының Қазақстанға қүштеп қоныс аудару тарихынан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Материал 16.06.17 баспаға тусти.

A. B. Kalysh, A. Zh. Biltaeva

From the history of deportation of Crimean Tatars to Kazakhstan

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 16.06.17.

Авторлар, бұл мақалада Қырым түбөгінің байыргы тұрғындары – қырым татарларының Сталиндік зұлмат заманында Қазақстанға қүштеп қоныс аудару тарихына назар аудартып отыр.

The authors, in the proposed article, focus on some aspects of the forced resettlement of the indigenous inhabitants of the Crimea peninsula – Crimean Tatars to Kazakhstan in the year of Stalin's totalitarianism.

E. С. Капсак¹, З. Ж. Марданова²

¹магистрант; ²к.и.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

СОВЕТСКАЯ НОМЕНКЛАТУРА: ПОНЯТИЙНЫЙ АППАРАТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ

В настоящей статье рассматриваются история и историография советской номенклатурной системы.

Ключевые слова: история, номенклатура, аппарат.

ВВЕДЕНИЕ

Номенклатура не была явлением, не имевшим никаких исторических корней. Как Петр I не «изобрел» Табель о рангах, взяв готовые табели в Швеции, Дании и, частично, Пруссии, так не «выдумал» номенклатуру и Сталин - номенклатурные положения были списаны со старых российских установлений. Но можно ли считать номенклатуру синонимом чиновничества или бюрократии?

Действительно, в номенклатурной системе, как и в бюрократической, «каждый приписан к своему месту, каждый должен оставаться там до тех пор, пока это считают нужным». Однако тогда не вписывается в представление о бюрократии, если говорить о ней с точки зрения Вебера, такое качество, как безответственность. Если бюрократия в идеале должна обладать профессиональными навыками (знаниями, точностью и быстротой управленческого процесса), то номенклатура ими не владеет. Еще больше усугубляет разницу определяющая сила этих двух явлений. Чиновничество выполняет приказы государственных органов, тогда как номенклатура сама диктует свою волю этим органам - через решения, мнения и указания руководящих партийных инстанций. К тому же в номенклатуре нет характерной для любого чиновничества жесткой иерархии рангов, обеспечивающей сравнимость чиновничих постов в различных сферах

государственной структуры. А главное – в номенклатуре нет составляющего суть чиновничества планомерного перемещения всех чиновников вверх по ступенькам этой иерархической лестницы. Легко меняются специальности, кабинеты, незыблемой остается принадлежность к номенклатуре. Эта незыблемость гарантируется самим порядком формирования номенклатуры. Освобождал от номенклатурной должности тот орган, который на нее утверждал, но, как правило, освобождая от одной должности, сразу же назначал на другую.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Определим же понятие «номенклатура». Буквально латинское слово «ном» обозначает перечень имен или наименований. Первоначально этим термином обозначалось распределение функций между различными руководящими органами. Поскольку при распределении функций были расписаны и те высокопоставленные должности, на которые эти органы должны были производить назначение, именно этот кадровый аспект, оказавшийся исключительно важным, и вместили в себя все содержание термина «номенклатура». Таким образом, номенклатура – это перечень руководящих должностей в государственном аппарате и общественных организациях, замещение которых производит не начальник данного ведомства, а вышестоящий орган. В

то же время этот термин означает и перечень лиц, которые такие должности замещают или же находятся в резерве для их замещения. Понятием «номенклатура» обозначается весь слой госпартократов, так как кандидатуры на наиболее важные должности предварительно рассматривались, рекомендовались, утверждались и отзывались партийными комитетами – от райкома, горкома до ЦК КПСС.

Формирование номенклатуры как господствующего класса советского общества осуществлялось в три этапа. Сначала происходило создание деклассированной организации профессиональных революционеров – зародыша нового класса. Вторым этапом явился приход этой организации к власти. И окончательной стадией формирования новой управленческой прослойки явилась ликвидация ленинской гвардии сталинской номенклатурой.

Ленинская организация профессиональных революционеров была слишком малочисленной, чтобы в условиях огосударствления всей жизни, монопольного положения правящей партии в огромной стране обеспечить занятие всех ответственных должностей в стремительно разраставшемся партийном и государственном аппарате. В образовавшийся вакуум в различных звеньях власти рвалась лавина карьеристов. Для того, чтобы получить шансы на успех, требовалось не дворянского и не буржуазного происхождения и вступить в уже победившую и прочно усевшуюся у власти правящую партию (для молодежи – в комсомол). В качестве революционных заслуг засчитывалось пребывание в годы гражданской войны в рядах Красной армии, куда были мобилизованы миллионы людей. Но даже если этого не было, в существовавшей неразберихе заслуги можно было легко придумать.

Одним словом, путь наверх был открыт. Необходимость отбора людей была

неспорима. Вставал вопрос о критериях в системе отбора. Казалось, естественным критерием были бы максимальная пригодность и способность к выполнению данного дела, по советской кадровой терминологии – «деловые признаки».

Однако вместо них были безоговорочно сделаны главным критерием «политические признаки». Эти признаки стали твердой и неизменной основой назначений на все ответственные посты в СССР. Следование при назначении «политическим признакам», на первый взгляд, нелогичное, объясняется следующей закономерностью назначать на посты людей, которые для работы на этих постах не подходят, чтобы каждый чувствовал, что занимает место не по праву, а по милости руководства.

Историография проблемы.

Несмотря на почти 70-летнюю историю своего существования в нашем обществе, номенклатуры как бы и не было. Не только изучение, но и упоминание о ней долгое время находилось фактически под запретом. Только после приостановления деятельности КПСС проблема номенклатуры превратилась в объект исследования. Сегодня необходимо объективно разобраться в этом вопросе, обращая внимание на сущность изучаемого явления, а не на его внешнюю форму.

Тема номенклатуры многие годы считалась запретной. Это подтверждает и тот факт, что в прессе и научной литературе 1930-х – первой половине 1980-х годов термин «номенклатура» не получил широкого распространения. Максимум, что могли себе позволить современники и историки – это изображение бюрократии, что было поистине неистощимой темой во все времена.

В первые годы советской власти корпус государственных служащих состоял из двух частей: новая советская управленческая бюрократия, исповедавшая

коммунистические принципы, и старая управленческая бюрократия, которая либо принимала новую идеологию, либо подвергалась репрессиям. Постепенно, по мере обретения квалификации и знаний, управленцы советской генерации стали доминировать.

В 1923 г. в соответствующих документах были сформулированы основные принципы отбора и назначения работников номенклатуры. Однако эти документы нигде не публиковались. Секретность, закрытость становятся отличительными признаками номенклатурной бюрократии. Не удивительно, что «этот механизм, – как верно отмечал А. Сенин, – не мог быть предметом серьезного изучения».

С конца 20-х годов социология чиновничества в СССР на долгие годы оказалась под запретом. Некоторые аспекты истории номенклатуры рассматривались в работах публицистов и историков, появившихся в последнее время. Но недостаточное, а порой, и полное отсутствие документальных источников приводило к догадкам, предположениям, а иногда и откровенным фальсификациям.

В большинстве статей освещалась номенклатурная работа 1930-х и последующих, особенно 1970-80-х, годов, оставляя в неприкосновенности 20-е годы. А именно этот период очень важен, так как, не исследовав динамику формирования партийной номенклатуры, мы не сможем выявить механизм становления и укрепления режима власти. Все это делает актуальным, как в научном, так и в политическом отношении исследование процесса ее зарождения и упрочения.

С началом перестройки и провозглашением гласности в работах, посвященных критике того же бюрократизма, начинают упоминаться номенклатурные принципы советской системы. Монография М.С. Восленского «Номенклатура. Господствующий

класс Советского союза» впервые была опубликована в Австрии и ФРГ в 1980 г. Затем напечатана во Франции, Италии, Испании, и других европейских странах.

И только с введением гласности, данная работа пришла, наконец, в Советский Союз. Исходный тезис М. С. Восленского таков: «уже революция создала в рамках партии монополистический привилегированный слой советского общества. В ходе дальнейшего процесса, состоявшего из ряда фаз, этот слой укрепил и узаконил свое положение. Он не только отгородил себя от общества, от народа, да и от всего мира; даже внутри него самого была воздвигнута иерархия чинов и социальных барьеров: это номенклатура». Предшествовавшие М. С. Восленскому авторы называли этот слой «партиократией», «кастой», «новым классом», «политической (или партийной) бюрократией», хотя и писали об одном и том же объекте.

Интересные сведения можно почерпнуть из работ, посвященных исследованию феномена политической элиты, которые во множестве начинают появляться в середине 1990-х гг., когда авторы уже накопили некоторый объем материала, позволяющий делать обоснованные выводы. Следует отметить, что, начиная с этого времени и по сей день среди ученых не существует единого мнения по вопросам, связанным с феноменом советской политической элиты, взаимоотношений элиты и номенклатуры, взаимосвязи кадровой политики партии и советского правительства с внутренними процессами в политической и социально-экономической жизни СССР.

В то же время, анализ данных трудов позволяет проследить полемику среди отечественных и зарубежных ученых по обозначенным вопросам, и тем самым определить наиболее малоисследованные и спорные проблемы эволюции кадровой политики в СССР. В. П. Мохов в

статье «Советская номенклатура как политический институт» отмечает, что после событий 1991-1993 гг. политический интерес к проблеме номенклатуры советского общества снизился, однако в настоящее время можно констатировать актуализацию данной проблематики, что связано с двумя обстоятельствами. Во-первых, существует потребность в научном осмыслении феномена. До настоящего времени, как мы полагаем, не определена (если не считать ряда политических и сильно идеологизированных теоретических формул) роль номенклатуры в истории советского общества, в его социальной жизни, структуре власти. Это создает сильно искаженную картину прошлого, не позволяет расставить правильные акценты в анализе исторических реалий. Во-вторых, можно полагать, что номенклатура, если она представляет собой действительный институт общества, то она не может мгновенно исчезнуть из жизни общества.

Анализ «остаточных» следов номенклатуры, которые при определенных условиях могут вновь превратиться в доминирующие структуры нашей политической жизни, может стать предметом отдельного научного исследования. В журнале «Вопросы истории» за 1993 г. опубликована статья Т. П. Коржихиной и Ю. Ю. Фигатнер «Советская номенклатура: становление и механизмы действия». В этой статье авторы противопоставляют номенклатурный принцип комплектования штата госслужащих институту частной собственности и имущественного ценза.

Под номенклатурой авторы статьи имеют в виду, с одной стороны – профессиональную управленческую группу, выделяемую правящей элитой страны, с другой – документ, определяющий должности в государственном аппарате. Вхождение в номенклатуру определяется многими условиями: лояльностью, наличием образования и специальной

подготовки, деловыми качествами. При этом авторы статьи пользуются теорией югославского социолога Милована Джиласа, описавшего превращение аппарата компартии в новый правящий класс.

Таким образом, они уподобили царскую Россию Западной Европе, где управленцев действительно готовят институт частной собственности и имущественного ценза. Значит, Россия до революции не имела отличительных признаков общественного развития, породивших феномен номенклатуры.

Однако это не соответствует истине: в основе номенклатурного принципа лежит более глубокая идея службы государству, а служба играла не маловажную роль в жизни России. Если в Европе сакрализовалась частная собственность и свобода личной инициативы индивидуума, то в России всегда сакрализировалась служба Богу, Царю и Отечеству.

К сожалению, научных исследований феномена советской номенклатуры до сих пор имеется крайне мало – буквально единицы, а специальные исследования, посвященные структуре и динамике доходов господствующего класса Советского Союза, практически неизвестны. Это и неудивительно: современный правящий класс тщательно оберегает тайну своего рождения, реальные истоки своего могущества.

ВЫВОДЫ

Подводя итог анализу историографии по проблеме, следует отметить, что до настоящего времени кадровая политика в СССР на завершающем этапе индустриальной модернизации не являлась предметом отдельного исторического исследования. В то же время, опубликованные по смежным проблемам труды содержат в себе комплекс центральной информации по изучаемой

проблеме, что обусловило необходимость их объективного анализа и изучения.

Сегодня современная российская социологическая мысль переживает процесс мощной и творчески плодотворной актуализации многогранного теоретико-методологического наследия отечественных социологов, посвятивших свои работы проблемам чиновничества как особой социально-профессиональной группы. Этот процесс актуализации был инициирован и развивается такими известными современными авторами,

как И. А. Голосенко, Г. П. Зинченко, В. А. Ядов, Г. Е. Зборовский, А. В. Оболонский, Г. Я. Миненков, Г. В. Пушкарева, О. В. Крыштановская, С. С. Новикова и др. В работах этих исследователей подчеркивается, что изучение нынешних злободневных проблем социологии российского чиновничества требует объективного обращения к истории отечественной социологической мысли, к итогам ее теоретико-методологического поиска.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Чевтаева, Н. Г., Юшин, А. М. Советский период: социология чиновничества под запретом. // Чиновникъ. – 2006. – 306 (43). – С. 34.

2 Восленский, М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М. : «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – С. 4.

3 Мохов, В.П. Советская номенклатура как объект научного анализа. // Ученые записки гуманитарного факультета ПГТУ. Вып. 1. – Пермь, 2000. – С. 62-71.

4 Коржихина, Т. П., Фигатнер, Ю. Ю. Советская номенклатура: становление,

механизмы действия. // Вопросы истории. 1993. – № 7. – С. 57.

5 Федосова, Е. А. Номенклатура: генезис, развитие, смерть (1918-1989) – М., 1997.

6 Крыштановская, О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. Общественные науки современность. 1995. – № 1, – С. 51-65.

7 Колесниченко, З. П. История развития российского чиновничества (XVI-XVIII) Вопросы истории России. Сб. статей. Санкт-Петербургский государственный Университет Водных Коммуникаций, 2008.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

E. C. Kapsak, Z. Ж. Mardanova

Кенес номенклатурасы: аппарат түсінігі мен перспективаларын зерттеу

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті. Павлодар қаласы
Материал 16.06.17 баспаға тұсті.

E. S. Kapsak, Z. Sh. Mardanova

Soviet nomenclature: conceptual apparatus and prospects of studying

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада кеңес номенклатура жүйесінің тарихы және тарихнамасын талқылайды.

This article examines the history and historiography of the Soviet nomenclature system.

ӘОЖ 94(574)

А. М. Катеев¹, А. С. Молдакимова²

¹студент; ²т.ф.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар к.

ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНІҢ ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫ

Бұл мақалада Қазақстандағы зергерлік өнер тарихына өз көзқарасымды арнадым. Қазақ жерінде зергерлік бұйымдардың пайда болуы, сол кездегі қазақ халқының қызы-келишектері мен әйелдердің зергерлік бұйымдарга қызығушылығы және нақышына келтірілген ою-өрнектердің композициялары мен зергерлік бұйымдардың оржө ушін қолданылатын асыл тастарды зеттедім.

Түйін сөздері: қазақ халқы, тарих, зергерлік өнер, дәстүр.

KIPIСPE

Қазақ халқының тұрмысында зергерлік өнерінің мәдениеті тарихта ерекше орын алады. Өнердің мұнау түрі мындаған жылдармен дамып келе жатыр. Қазақ халықтың зергерлік өнері ерте салт-дәстүрлердің сабактастығы мен жақын көрші халықтар мәдениеттің өзара ықпалы арқылы қалыптасқан.

Қазақ халқының тұрмыстық өмірінде зергерлік бұйымдар маңыздырлаптарады. Қазақ халқының жеріндегі зергерлік өнер ерте замандағы шеберханалардың ішіндегі шеберлердің ғажайып салт дәстүрлерін жалғастырады. Ол этностың мәдениеттің структура қанқасын құрайтын маңызды бөліктерінің бірі болып табылады. Зергерлік әшекейлер қазақ халқының терең әлеуметтік мәртебесін, мәдениеттілігін және өнерін көрсеткен.

Зергерлік өнердің бір туындысы – әшекей, үлттық киімнің ажырамас бөлігі болып табылады. Киімнің формасы, маталардың түсі, ою-өрнектің тігісі мұның әшекей бұйымының қандай болатынын анықтайды. Қазақ зергерлік өнерінің ерекшелігі шағын түрінің өзіндегі көрнектілігінде және мұсіндік айқындылығында, әшекейлерінің орналасу симметриясы, әшекейі мен негізінің алмасуында. Сол себебі олардың жұмысы сыртынан әдемі болсада, оның ішінде өзінің қыншылықтары болған екен.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зергерлік пайда болуы және оның калыптасуы ерте заманнан келе жаткан ғажайып салт-дәстүрлі өнері [1, 42 б.].

Ерте кезеңдегі авторлардың жұмыс еңбектерінде (Ктесий, Страбон, Геродот) қазіргі Қазақстан жерінің территориясын мекендеген сақ, массагет тайпаларының барлық заттары әшекейлендірілді. Зергерлік өнердің ғажайып бұйымдары болып табылатын алтын жапырақтармен қанталған, тайпалардың қола әшекейлері. Герадот еңбек жазбаларында «найзаның, жебенің ұшы секілді барлық заттары алтын немесе күмістен жасалынған. Сонымен катар бас киімдері, белдіктері, баулары және т.б. заттары алтынмен әшекейленіп өсемделеді. Адамның бас киіммен белдік әшекейлері түгелдей алтыннан істелген болған.

Ежелгі темір дәүірінің кезінде ан-құс стильтердің текес өрнектер салу стилінің дамуы, зергерлер асыл тастарды, көбінесе алтынды пайдалану, шекімелуе оймыштау, бедер суреттер түсіру, зерлеу, асыл тастар кондыру, алтын жалату, сондай-ақ әшекейлердің ортасына, жиіктеріне түрлі түсті тастарды кондыру секілді өнердің күрделі техникалық тәсілдерін менгеруімен ерекшеленді. Сақтардың көбінесе аңдық стилімен зергерлік әшекей бұйымдарын жасауын білген. Оның себебтері сондай. Эр

жануарлардың іс-кимылы, оның тіршілігін көрсетеді. Қозғалмайтын жануар- өлі жануар деген мағынаны аң стилі білдірген. Көшпендерілер үшін, қозғалыс өмірдің тіршілігін білдіреді. Біраз қарағанда сақтарда аңдық стиль бірінгай байлық идеал ретінде, сак мәдениетін дөкей тұрде түсіндіретін теорияның негізгі дерек көзі болып табылады.

Орта ғасырлар кезінде Қазақстан жеріндеген халықтардың қолөнерімен айналасқан археологиялық деректер мол. Орта ғасырлардағы зергерлер немесе шеберлер алтын, күміс, мыс, корғасын сондай темір металдардан өртүрлі зергерлік бүйімдарын және тұрмыстық жерін әсемдеу үшін құнделік өмірінде колданылған. Орта ғасырдың бірінші жартысында Қазақстан территориясында ежелгі феодал мемлекеттер пайда бола бастаған.

Олардың пайда болуы және дамуы барысы кезінде Қазақстан жерінің зергерлік өнерінің дамуы жана деңгейіне көтерілді. Сауда катынастары күшейіп бүкіл Қазақстан жерін байланыстырыды. Оған ең маңызды және ерекше орны болған «Ұлы Жібек жолы». «Ұлы жібек жолдың бойында Шаш, Мерке, Суяб, Тараз сияқты қалалар орналасыны. Сол қалалардың ішінде Тараз бен Суяб олар ең ірі және саудаға бай болған болған. Ежелгі феодалдық мемлекеттер Түрік қағанаты және Карлық қағанаты уақыт аралығында Қазақстан территориясында зергерлік жұмысы жүргендігін көрсетеді [2, 69 б.].

Түрік қағанат уақыт аралығында жауынгер және атты жауынгерді жарактау ерекше маңызға ие болды. Түріктердің халықтарында сол қоюнда және он қоюның сүк саусағына салатын күміс және жез сақиналар өзінің пішін маңыздылығымен ерекшеленді. [4] Көп бай феодалдарында зергерлік бүйімдар әсемдеу және ғажайып болып жасалып істеленген. Олардың тұрмыстық және үй көсөпшілігіндегі заттар бағалы металдан әшекейленіп жасалды.

Олардың кейдегі жерлістері көрсінше тұрмыстық және үй көсөпшілігіндегі заттары анағұрлым тұрпайы, қарапайым жетілдірмеген болғанымен бірақ оюмен әсемделеді. Зергерлік өнерінде ою өрнек салу салты Қазақстан жерінде ерекше және маңызды орын алды. Асыл тастармен үйлесіп бүйімға сиқырлы жан бірітіп, ерекше талғамдың тартымдылық дарытады. Қазақстанда ою өрнектерінің өте көп бай үлгілері болған. Сондай үлгілірге кірген (геометриялық, ғарыштық, зооморфтық, есімдікес, архитектуралық-тұрмыстық жәнеантроморфтық) ежелгі нағынам-сеніммен, тотемдік, анимистикалық, фетишистік ұғымдармен тікелей байланыста.

Осылайша ою-өрнек арқылы әсемдеу барлық жағдайда да колданылып халықтық дәстүрді сақтап қалып отырады. [2.73б]

IX-XII ғ ислям дінің келуімен – жануарлардың, хаяуандардың суреттерін бейнелеу, немесе (аң стиліді) қолөнершіліктен тазасымен жойылды. Сол кезеңдегі монументальді прогресивті әсер өнерінің дамуы, ал аңдық стильдің жойылуы басталды. Қазақ халқының ежелгі заманнан бастау алған зергерлік өнері халықтың сал-дәстүрін өмірімен, тарихымен, шаруашылығымен тығыз байланысты болды. Қоркем сәнделген әшекейлі зергерлік бүйімдар сұлулығымен қатар, адамның аруақ жынысын, жас мөлшерін, әлеуметтік-мұлтқытік жағдайын, халықтың мекендеген аймақтық ерекшеліктерін білдіретін, сонымен қатар түрлі халықтарды біріктіретін кызмет атқаратын болған [3, 70 б].

Қазақ халқының жерінде мыстын, қалайының, алтынның, күмістін және басқа да құнды материал металдардың өндіріп, одан зергерлік бүйімдардың жасалғандығы, олардың жоғары дәрежеде ете шебер шыкканы қазба жұмыстарынан белгілі болды.

Біздің қазақстан тарихымызда ерекше орын алған аң стилі. Қозғалып жүрген жануарды зергерлер жәй бейнелеген емес.

Оның маңызды әлеуметтік мағынасы болған. Қозғалатын жануар өз тіршілігін көрсетті. Көшпендері халық бір жерде ешқашан тұрғаған, себебі мал қыста тоңып немесе шөп болмағандықтан өлуі еді. Бір сөзben айтқанда бір жерде тұрғаны көшпендері халыққа өлім ретінде көрінілді. Қазақ жерімізде зергерлік өнердің көтерілуі де біздің ата-бабаларымыз көздеді және мұлдем күлдаруы да уақытыда кездері болған. Бұрынғы ата-бабаларымыздан шалғыр ғасырлар бойы келе жатқан зергерлік өнері аздау болсада сақталып жатыр. Соны сактап, ұмытпауымыз жән.

Қазақ зергерлері зергерлік әшекейлер, бүйімдар және бүйімның бетін әсемдеу үшін айдың таза сияқты күміс және асыл тастардан өзінің жұмысында негізінде шалғыр уақыт бойы колданылған. Қазақ әшекей бүйімдары, тұрмыстық және жеке тұтыну заттарынан бастап ат әбзілдеріне дейін бар мұлкі қандай да бір зергерлік өндеу арқылы жасалады. Олардың айналасында күмістен жасалған бір бөлігі жок бүйім кездеспейді. Күмістің жалт-жұлт етіп, ағаш, сүйек, мата байлары заттарға жан бітіретін әдемі қөрінісі талғамдық касиет қана емес, идеология тұрғасынан да айқындалған. Ай сүйесінің бір бөлшегін камтиды деп саналатын күміс жамандықтан тазарттатын, бөле жаладан корғайтын және он құбылыстар туғызытын касиетті бар металға жатқызылады. Оның себебтері әртүрлі болуы мүмкін. Менің ойымша бірінші ол алтын сол уақыт кезедері қымбаттығы. Менің екінші ойым ол күмістің сиқырлы магиялық емдеу, корғаныс және әшекей ретінде қолданылған қолайлы пайдалы материал болғандығын ойлаймын.

Қазақтарда қалыптасқан салт дәстүрі бойынша қыздар және әйелдер зергерлік әшекейсіз жүргені әдепсіздік және өз дәстүрінді жақсы көрмегені болып саналатын, әшекейлерді тек бір жағдайда ғана тақпаган ол қаралы құндер кезінде болған. Сол себебті қыздар туған

кезінде және дүние салғанша дейін, өзінің жасына тән және әлеуметтік деңгейіне сай зергерлік әшекейлер тағып жүретін болған. « Әшекейі жоқ әйел жапырағы жоқ ағашпен тен» деген аталы сөз бар [3, 95 б.]. Тіл-көзден, ауру-сырқаудан сақтау үшін қыздарға бір жасынан бастап тағылған алғашқы әшекейлер: тігілген білзік, аң-құстардың күміске орнатылған тырнағы және тағы басқалар зергерлік әшекейлер болған.

Зергерлер өз жұмысында әшекейге орнатылған тастардың белгілі бір мағыналары болды. Мысалы ақық тасты жын-шайтаннан келетін аурудан корғау үшін жүзік, білзіктерге орнатқан. Аныға сүйенсек, Мұхаммед пайғамбардың «Ақық жүзік таққандар жайсан өмір кешеді», «Ақық жүзік тақсандар, кедейлікten арыласындар» деген сөздерді мұнау тасты қалай ардактағының көрсетеді. Меруерт, інжу деген тастарға қазақ халықта қатты сүйемділігі болған, қазақтардың ойсанасында айға тенеумен байланыстырылды. Қоңғатен егде әйелдер бұл тастарда күміс секілді ай сүйесінің бір бөлшегі бар деп, сол тастарна ерекше мән берген.

Әйелдерге ең көбісі арналып жатқан зергерлік әшекейі – білзік болған. [4] Білзікті колына салғандар қыз-келіншектер де, және орта жастагы әйелдер мен үлкендер болған. Білзіктер көбінесе күмістен немесе кедейлерге мыстан жасалған. Байлардың әйелдері білзікті алтыннан киген. Қазақстанның өр өнірінде күмістен соғылған білзіктер әр түрлі болып табылады. Мәселен: Қазақ жерінің, онтүстік-шығыс аумағында кеңінен жұмырла сияқты білзіктерінің жасаулары тән болса, солтүстіктегі және орталық Қазақстанда жұқа күмістен соғылған жіңішке білзіктер, ал батыс пен онтүстік -шығысқа көлемі өте шалғыр сырты алтынмен булататын көзді білзіктер тән. Яғни, білзік түрлерінің өркайсысы ішінде айтарлықтай өзгешеліктер байқалады. [5]

Күмістен жасалған білезікті бейнелеу үшін бетіне алтын қосқан және содан кейін әдемі асыл тастармен өсемдеген. Білезікті өсемдеу үшін шалғыр колданылған осы тастардың ақық, перезе, және т.б. Білезіктің әр түрлері болған мысал келтірсем ашпалы-жаппалы түрде болған. Сондай білезіктер (Ақтау, Кекшетау) Қазақстан Республикасының орталық музейіндегі кездеседі. Қазақ зергерлері әртүрлі білезіктердің жасалуын білген олардың ішінде кірген: ашпалы-жаппалы білезік қос білезік, бес білезік, жұмыр білезік, орама білезік, бұрама білезік, кавказ білезік, көзді білезік, өрме білезік, үзбелі білезік, топсалы білезік, колқа білезік (куыс) деген түрлері бар.

Қазақ халқының әйелдерінде әр зергерлік әшекей, өрөюның салынуы өзінің маңызды ролі бар. Ол біздің халқымыздың басқа халқтардан салыстырып қарағанда ең маңызды ұлы белгісі. Қазақстан жерінің зергерлері өз ойының күшімен және өнерлі енбегімен біздің дүниеге әдемі және сұлы металдардан мындаған жылдардың зергерлік еңбектеріндегі эскиздардан жана, жай адамға көрмейтін ғажайып зергерлік әшекей туғыздырады. Әрине әр зергерлік бұйымның өзінің маңызды орны болған. Уақыт тез өтеді, қазақстан жерінің зергерлері әр уақытында өзіне тән зергерлік әшекейінің жаңа дизайн құрастырады. Бірақ жаңа дизайн пайда болсада ол Қазақ халқының салт-дәстүрін бұзбау керек. Өзінің дәстүріне тән зергерлік әшекейлерді ұмытпау және келесі ұрпака әр әшекейдің туралы онын ерекше маңызы сақтап калдыруға қажет [6, 97 б.]

Зергерлер әте көп зергерлік және түрмистық дизайнанды өсемдеу заттар жасап шығаратын болған олардың ішінде еркектердің және әйелдердің зергерлік бұйымдары, киім өнеркөтері, дәрет бұйымдары, қасыктардың сәндеуі, жиһаз, музикалық бұйымдар, енбек және кару жарактар үшін қаныштыр белгілер жатады.

Жоғарыда айтылғандай, зергерлер бұйым жасау кезінде алтынды немесе көбінесе күмісті колданып пайдаланды. Зергер шебершілер, бұйымның жасалуы аяқтау үшін оны асыл, сұлу тастармен сөндеді. Зергерлік бұйымы қөлемі жағынан кішкентай болуы мүмкін, бірақ әлеуметтік мағынасы және монументальды өнер туындыларынан ешқандайdan кем емес.

Қазақ зергерлер шебершілер өзінің үстаханаларда зергерлік әшекейлерді, түрмистық заттарды өсемдеп, қару жарактарды әшекейлеу үшін бірнеше әдіс -тәсілдері болды. Бұл тәсілдерге мыналар тәсілдер кіреді: металдарды калыпка қю, отқа қыздырып жосыту, қактау, алтынмен аптау, күміспен күптеу, жұмырлау, металдарды жапсыру, сірнелеу, алтын шабу, күміс шабу, қаралуа, сым көптеу, тынып елеу, бізбен безеу, ложылау, бедерлеу, оймалау, көз орнату, дәнекерлеу – топсалу. Сондай тәсілдер зергерлердің шеберлігін жоғары деңгейіне көтерілген өнер түрі екендігін көрсетеді.

Ел ішіндегі халық зергерлері түрлі көркем, нәзік істерді қөбінесе қарапайым әдістермен орындаиды. Зергерлік шебереге аса қажетті қасиет – суретшілік, дәлділік, шыдамдылық. Бұған көргенде халық ішіндегі: «зергердің көзі өткір, колы ұсынақты, ойы жүйірік», «ерінбейтіндігі ерге күміс шабудай» сияқты мәтеддер зергерлікі әрі құрметтеу, әрі зергерге талап қою негізінде туған болуы мүмкін [7, 23 б.]

Қазақ халқының зергерлері ең көп тұркты жасаған зергерлік әшекейлер: білезік, сақина, сырға, шолпы, алқа, түйреуіш, інгет, дәубет заттары. Халықтың зергерлері кару жарак, ыдыс-аяқ, жазу құралдарын, музика аспаптарын (домбыра, кобyz, сырнай) және т.б. түрмиста болатын жиһаздарды өсемдеді. Өсемдегеннен кейін сол заттар әдемі және сұлу тартымды көріністі болып көрінеді.

Халқының зергерлік бұйымдарындағы ғажайып көрсету үшін, зергерлер өзінің шеберханаларында әдемі асыл тастармен

оны безендіре бастаған. Зергерлік бұйымда ою-өрнек жасаған кезінде, оғо бөріне үқсас болмаған үшін оны әдемі асыл тастармен әшекейлеп отырды. Әрасыл тастың формасы оның аныздық тарихы әр зергерлік бұйымға ғажайып немесе құпиялық әлеуметтік мағынаны білдірді. Әрине, асыл тасты зергерлік бұйымды ою-өрнек әшекейлеуға үшін жай қолданбаған, асыл тастарды өзінің тән ерекшелігіннің түсі және сол кездердегі аныздылықта тән сиқырлы емделік күші болып саналады. Асыл тастардың түрлери ете көп, оларға кіретін асыл және жартылай асыл тастардың көптеген түрлери қолданылады. Мысалы: жарқырауық, ақық, лагыл, қыстас, інжу, дүр маржан, ләйлік тас, гайнар, мәрмәр, беріктас, жұмсақ көріктас, күбылтас, сутас, седеп, қөктас, меруерт, зұбаржат, асфар, опал, березенемесе қөктас, санбадат, зұмірт, тас моншақ, зертас және т.б. [8].

«Әр түрлі формада өндеп жасалған асыл тастарды халық көз деп атайды. Себебі, сиқырлы күш ретінде түсінілген. Қаза халқы көріптас немесе жақұт жемсауды емдейді десе, маржан тілкөз тиоден сақтайты, сәдеп қарғыстан қорғайды ал березе бақыт әкеледі деп сенген Сондай-ақ асыл тастардың түсі жастиқ ерекшелікін айырымдағы белгісі ретінде де қолданылған. Қазақ халқы жас қыздарын қызыл түсті әшекей тастармен безендірген. Кейінгі кезде тіпті мұсылмандық таппиықтарды да асыл тастардан жасаған [8].

Ою-өрнекті салу. Ою салуды тек қана зергерлік түрі ғана емес, ою салу колонердің барлық көркемдеу тәсілдердің саласында кездеседі. Ою салу – арнаулы аспаптармен заттың бір бұйымының бетіне ою-өрнек, бедер, накыш түсіру. Аталған көркемдеу тәсілдерінің ұлт тілінде әр түрлі атаулары сақталған. Мысалы: нақыштау, оюлау, ою түсіру, өнеркөтеу, өрнек түсіру, өрнек жүргізу, шимайлау, бедерлеу, бағдарлау, ою бастыру т.б. [9, 71-76 б.]

Ою-өрнек – заттың бетіне түсірілген әдемі нақыш, бедер, геометриялық және бейнелеу элементтерінің жүйелі ырғакпен кайталанып отыратын әрі үйлесімділікке құрылған өрнек нақыш.

Ою-өрнек өз алдына бір өнер. Колонердің кез-келген түрін де ою-өрнектер алғашы әлемент ретінде қолданады. Колонер бұйымдарының ою-өрнекпен безендірілмейтін жоқ, өйткені ол затқа көркемдік сипат беріп, сұлулық мәнін аша туседі. Бұл туралы өз кезінде ғуламағалым Ә. Х. Марғұлан: «Қазақтар ою-өрнек әлемінде өмір сүреді» деген, асыра бағаланғаны емес. Халық шеберлерінің колынан шықкан тұрмыс заттарының ою-өрнекпен әшекейленбеген жоқ. Тұрмыстық бұйымдарға, ыдыс-аяққа, кару-жаракқа, ер түрманға және киім кешекке ою-өрнек салынған», – деген болатын [10, 55 б.]

Зергерлік өнерде ою-өрнек ерекше орын алады, тұс үйлесімдігімен бірлесіп ол бұйымға сиқырлы жан бітіріп, ерекше талғамдық, қызығушылық дарытады. Ою-өрнек бұйымның пішініне де, бөлшектеріне де, сәнделуіне де кіріктірілген. Қазақтың ою-өрнек үлгілері (геометриялық, ғарыштық, зооморфтық, есімдіктекестер, архитектуралық-тұрмыстық және антромуфтық) уақыт озған сайын ауыз әдебиетінде көркем бейнеленген ежелгі наным-сеніммен, тотемдік, антистикалық, фетишистік ұғымдармен тікелей байланыста.

КОРЫТЫНДЫ

Қазақ халқының дәстүрлі өнердің қазақ зергерлік-өнер тарихында өзіндік алар орны бар, ежелгі заманнан келе жаткан алуан түрлі бай өнердің лайыкты мұрагері. Сол мұралар олардың тұрмыстық-тіршілігімен, наным-сенімдерімен, әдет-ғұрыппен, дәстүрі мен күні бүгінгеле дейін тығызы байланыста болғанын, ғасырлар бойы қалыптасқан халық өнерінің ескірмегенін, өрісін қысқартпаганын ашып көрсеттім.

Қазактың сөндік әшекейлерін талдау
каратыру халық шеберлерінің эстетикалық
табысы мен суреткерлік жетістігі
жоғары дәрежеде болғанын көрсетеді.
Әсерлік қуаты мол, түрі мен өрнегінің
айқын үйлесімімен ерекшеленетін қазақ
әшекейлері бұрын-сөнды өткен талантты
зертгерлердің айшықты мұрасы болып

табылады әрі үлттық мәдениеттің асыл
казынасына қосылады.

Сол себепті қазақ халқының
ұсталарының бұрынғы шеберлік
шығармашылығын зерттеп, үйрену
казіргі мамандарымыздың жаңа тартымды
туындылар жасаудың жәрдемдеседі.

ПАЙДАЛАНГАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Аргынбаев, Х. Қазақ халқының
қолөнері. – Алматы : Өнер, 1986. – 281 б.

2 Веймарн, Б., Сысоев, П. М.
Народное декоративно-прикладное
искусство СССР. – М-Л., 1949. – 136 с.

3 Тохтабаева, Ш. Ж. Қазақтың
зертгерлік өнері. – Алматы : Алматы кітап,
2011. – 384 с.

4 <http://www.kyzdaralemi.kz/sylulyk-syrlari/182-2013-02-27-13-20-06.html>

5 <https://www.youtube.com/watch?v=IPwkO4gDJOQ>

6 Тохтабаева, Ш. Ж. Казахское
ювелирное украшение. – Алма-Ата.
Жазушы, 1985. – 156 с.

7 Жолдасбаев, С. XV-XVIII
ғасырлардағы қазақ халқының
материалдық мәдениеті. – Алматы,

Казахстан, 1975. – 146 б.

8 <http://e1.kz/m/articles/view/content-4395>

9 Тажімуратов, С. Шебердін колы
ортак. – Алма-Ата : Өнер, 1977. – 102 б.

10 Брякин, И., Зәуірбеков, З.
Шебердің өзі, көненің көзі. – Алматы :
Өнер, 1989. – 103 б.

11 <https://kk.wikipedia.org>

Материал 16.06.17 баспаға тусти.

A. M. Катеев, A. C. Молдакимова

История ювелирного искусства казахской земли

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

A. M. Kateev, A. S. Moldakimova

History of jewelry art of the Kazakh land

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 16.06.17.

В этой статье, взгляд обращен на историю ювелирного искусства в Казахстане. Исследовано зарождение ювелирного искусства в казахской степи, какие ювелирные украшения того времени предпочитали себе девушки и женщины казахского народа, а также разновидности красивых узоров и драгоценных камней украшающих ювелирное изделие.

In this article, the history of jewelry in Kazakhstan is reviewed. There is investigated the infancy of jewelry art in the Kazakh steppe, what kind of jewelry girls and women of that time preferred to wear, as well as the variety of beautiful patterns and gems adorning jewelry of the Kazakh people.

УДК 94(574)

Ж. Конырханова¹, А. С. Молдакимова²

¹магистрант; ²к.и.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

В настоящей статье дается анализ влияния географической среды на жизнь человека, а именно в области политики, экономики, социума и культуры.

Ключевые слова: историческая география, природа, общество.

ВВЕДЕНИЕ

Географическая среда – необходимое и постоянное условие материальной жизни общества, оказывающее влияние на его развитие. При изучении географической среды перед исторической географией стоят следующие конкретные задачи: реконструировать физико-географический ландшафт исторического прошлого, проанализировать изменения географических условий изучаемой территории за исторический период времени, изучить влияние природных условий на экономическую и политическую географию в каждом из исторических периодов. Значительного внимания требует также изменение природных условий под влиянием человеческой деятельности. Влияние природных условий необходимо рассматривать, имея в виду два обстоятельства. Прежде всего, влияние географической среды на человеческое общество ослабевает или изменяется по мере развития производительных сил. Характер этого влияния всегда обусловлен уровнем техники данного общества. Например, развитие техники земледелия приводит к появлению возможности введения в хозяйственный оборот ранее не пригодных для этой цели участков земли. Водные пространства – реки, озера и моря, служившие преградой на пути к новым землям и к общению людей, с возникновением средств передвижения превратились в пути сообщения, которые в дальнейшем расширились и совершенствовались (появлялись волоковые

пути, каналы, развивались навигация и судостроение). Таким образом, роль одной и той же географической среды на разных этапах развития общества может быть различной. Второй важный момент, который необходимо учитывать при изучении роли природно-географических условий, состоит в том, что их влияние должно учитываться непрерывно то есть на каждом историческом этапе.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Историческая география населения призвана рассмотреть процесс формирования населения той или иной территории, его этнический состав, размещение, передвижение и другие важнейшие пространственно-демографические особенности. Некоторые специалисты выделяют в самостоятельную отрасль историческую этническую географию, которая конкретно исследует вопросы расселения и миграции племен и народностей в различные исторические периоды.

Историко-экономическая география (или география хозяйства) изучает географию производства и хозяйственных связей с отраслевой и портационной характеристикой. Она, в свою очередь, распадается на более мелкие разделы, такие как география ремесла и промышленности, сельского хозяйства, землевладения, путей сообщения, транспорта, торговых связей и т.д.

Историко-политическая география занимается выяснением границ

государств, внутреннего административно-территориального деления, определением территорий и районов, выделяющихся в историческом отношении, установлением местонахождения пунктов, связанных с теми или иными политическими событиями, локализацией городов, крепостей и других оборонительных сооружений, установлением маршрутов походов и мест сражений. География культуры изучает ареалы религий, распределение объектов, имеющих культурно-историческое значение, например храмов и монастырей. Иногда выделяются и другие элементы исторической географии, например, историческая география населенных пунктов, историческая топография, историческая картография, историко-географическое страноведение и др. Современное содержание исторической географии значительно расширилось, вследствие расширения содержания самой исторической науки, которая ныне особое внимание уделяет изучению социально-экономических процессов. Историческая география стала отраслью исторического знания, изучающей географическую сторону исторического процесса, без чего представление о нем не будет полным и ясным [1].

Развитие исторической географии в вышеизказанном ее понимании сможет принести большую пользу исторической науке в целом. Исторической науке как целостной системе исторического знания историческая география дает конкретную пространственную локализацию исторического процесса. И тем, во-первых, способствует конкретизации и углублению наших представлений о многих сторонах исторического процесса, во-вторых, позволяет уловить и объяснить ряд местных особенностей в его развитии. Это может также избавить от многих неправильных обобщений. Особенно важно это для истории народного хозяйства.

Актуальность поставленной проблемы, а также изучения выделенного

региона связана как с комплексом задач географической науки – исследованием исторических корней современной пространственной организации общества, большого внимания к локальным территориям, особенно тем, что относятся к староосвоенным, входящим в основную зону расселения, так и с необходимостью интеграции на региональной основе наработанных исторических данных, расширения и детализации «региональных» исследований, необходимых для развития местных обществ, становления локальных политических и бизнес – структур. Что подразумевает указание на ключевые факторы пространственной организации общества в их динамике, выделение важнейших пространственных структур (путей сообщения, сети поселений, военных объектов, административно-политических полей и отношений, основных районов и узлов концентрации экономической деятельности) и определение их базовых свойств и функций, а также определение пространственного контекста, в котором существовал регион. Описание вышеуказанных явлений опирается на авторскую периодизацию освоения региона.

По определению академика С. В. Колесника, краеведение – это такая дисциплина, которая всесторонне изучает малые территории. В своих исследованиях краеведение использует данные других наук, например геологии, географии, исторических, социально-экономических, исторических, этнографических и т.д.

Под малой территорией подразумевается регион, в частности Павлодарская область. При этом все изучаемые факты, явления и процессы прослеживаются в данном регионе в комплексе, т.е. во всех их причинно-следственных связях.

Малая территория наиболее доступна для непосредственных личных наблюдений и обследований, экскурсий и сбора всякого рода материалов. На этой территории явственнее оказывается

зависимость исследуемых явлений от чисто местных, постоянно меняющихся условий, и поэтому имеется возможность детальнее выяснить особенности природы, а также жизни и деятельности населения. Наоборот, исследование более крупных географических районов сглаживает влияние, местных различий и приобретает более общий характер, переходя из краеведческого в географическое или даже страноведческое. С этим связана и другая особенность краеведения: исследование должно дать не только картину на какой-то момент, но и проследить динамику за более или менее продолжительное время. В анализе такой динамики убедительно проявляется взаимозависимость всех компонентов изучаемого природного и культурного микроландшафта, и вместе с тем открывается путь к прогнозу возможных или ожидаемых изменений в связи с республиканскими перспективами, в состав которого входит исследуемая область [2].

Историческая география Павлодарской области до сих пор не являлась предметом специального изучения. Между тем, его народонаселение и географический ландшафт представляет для историка-исследователя интереснейший объект для научных изысканий, позволяющий ярко и событийно насыщенно проследить основные этапы этногенеза казахов, истории их взаимоотношений с другими народами. Исследование исторической географии области позволяет по новому подойти к ряду кардинальных проблем истории этого региона, а через него и всего Казахстана. К числу таких основополагающих вопросов относятся формирование и историческая трансформация границ и административного деления региона, география традиционного хозяйства казахов, изучение торговых связей, особенности хозяйства, административной структуры управления.

В условиях развития суверенной Республики Казахстан особую

актуальность приобретают проблемы обеспечения территориальной целостности и национальной безопасности государства. В этой связи, научно-обоснованный анализ историко-географического процесса формирования государственной территории Республики Казахстан позволяет достаточно четко определить принадлежность тех или иных земель к республике, эффективно решать приграничные вопросы.

Часто территории, население которых занимается кочевым скотоводством, представляются земельными образованиями, не имеющими конкретных границ. Однако анализ архивных материалов, статистических документов и других источников позволяет более четко уяснить границы территорий, их внутреннюю административно-территориальную структуру, размежевание земель, менявшихся в интересах колониальной политики Российской империи.

Кроме того, решение поставленных проблем исторической географии Павлодарской области позволяет глубже и полнее понять многие важные аспекты политической, социально-экономической и демографической истории всего Казахстана. Такие, в частности, как основные этапы образования административных границ, формирование и развитие национальных культурно-экономических центров, особенности и общие черты хозяйственного уклада отдельных регионов, расселение населения внутри страны [1].

Для развития современной экономической интеграции, которая является велением времени и отвечает интересам всех народов бывшего СССР, необходимо понимание процессов ее формирования в прошлом. В этой связи также представляется необходимым и важным использование историко-географического подхода. Динамика изменений исторической географии позволяет правильно понять ход

интеграционных процессов настоящего времени в Евразии, выявить особенности функционального развития населённых пунктов, устойчивые торгово-экономические пути региона, изучить развитие торговли. Решение этих вопросов становится особенно актуальным в условиях стремления Республики Казахстан занять достойное место в мировом экономическом пространстве, но, в первую очередь, в экономической структуре Евразийского континента.

ВЫВОДЫ

Таким образом, многие особенности современных территориальных социально-экономических комплексов разных рангов не могут быть объяснены только действием современных факторов, без знания истории их формирования и развития в прошлом. Для получения достоверной истории формирования территориальных социально-экономических комплексов с учетом критерия одновременности, необходимо проведение хронологических

срезов и реконструкции социально-экономической обстановки в данном месте и на каждый конкретный исторический период с максимально возможной детализацией, с выявлением местной специфики. В этой связи, наибольшее значение имеет анализ степени и характера хозяйственного освоения территории, последствий тех событий политической, военной истории, которые, повлияли на развитие территориальных социально-экономических комплексов. Так, прежде всего, колониальная экспансия Российской империи. В её условиях казахский народ не потерял своей этнокультурной общности и самобытности, сохранив стремление к восстановлению независимого государства. Тема позволяет выйти за пределы традиционного круга вопросов исторической географии, способствуя формированию исторического сознания и патриотического воспитания подрастающего поколения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Дробышев, В. З., Ковалченко, И. Д., Муравьев, А. В. Историческая география СССР. – М., 1973. – 220 с.

2 Жекулин, В. С. Историческая география: предмет и методы. – Л., 1982. – 224 с.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

Ж. Конырханова, А. С. Молдакимова

Қоғамдағы географиялық ортандың ролі

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 16.06.17 баспаға түсти.

Sh. Konyrhanova, A. S. Moldakimova

The role of the geographical environment in the society

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада атап айтқанда саясат, экономика, қоғам және мәдениет салаларында, адам өміріне географиялық ортандың әсерін талдайды.

This article analyzes the influence of the geographical environment on human life, namely in the field of politics, economics, society and culture.

УДК 94(574)

А. К. Мадыбекова¹, Л. К. Жусупова²

¹магистрант; ²д.и.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова, г. Павлодар

СУЩНОСТЬ И ПОНЯТИЕ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В настоящей статье авторы дают анализ политического интереса в Казахстане как ведущего мотива политической деятельности по формированию и реализации казахстанской правовой политики.

Ключевые слова: политическая деятельность, правовая политика.

ВВЕДЕНИЕ

В ПОСЛАНИИ Президента Н. А. Назарбаева «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» отмечается, что «При движении в число 30 развитых стран мира нам необходимо атмосфера честной конкуренции, справедливости, верховенства закона и высокой правовой культуры» [1].

Вопрос о сущности правовой политики Республики Казахстан – это вопрос о том, к разряду каких социально-политических явлений относится данная разновидность политики. На наш взгляд, без его решения политологическое определение понятия правовой политики немыслимо. При этом следует заметить, что политика и право во все времена были так тесно переплетены друг с другом, что в итоге этого взаимодействия появился политологический феномен – правовая политика.

Правовая политика – это деятельность, в основе которой лежат единство политики и права, концептуально оформленные политico-правовые идеи стратегического и тактического характера, то есть такие идеи доктрины, которые определяют направления развития общества, укрепляют законность и правопорядок, формирование правовой государственности и высокой правовой культуры общества и личности.

На наш взгляд, чтобы правильно понять и осмыслить роль правовой политики в социально-правовой и политической жизни общества, необходимо углубленное изучение теоретико-методологических аспектов и выявление возможностей ее функционирования в новых казахстанских реалиях.

К наиболее значимым теоретико-методологическим вопросам, касающимся политологического исследования правовой политики Республики Казахстан можно отнести: понимание политики как родовой основы формирования казахстанской правовой политики; выявление функционирования права как важнейшего условия и сущностной основы формирования научно обоснованной правовой политики страны; изучение механизма взаимодействия политики и права, их взаимопроникновение друг в друга и под новым углом зрения выяснение политического содержания права и правового содержания политики в Казахстане; научный анализ роли правовой политики Казахстана в становлении и развитии правового государства и гражданского общества в стране; обеспечения прав и свобод казахстанцев, усиления их гарантий, фактора политической стабильности и консолидирующей роли всех слоев казахстанского общества.

Смысл правовой политики Республики Казахстан состоит в том, чтобы, с одной стороны, «заставить» казахстанское право как статичное явление более активно и целеустремленно «работать» на общество, а с другой – широко использовать социальные, национальные, общенациональные ценности казахстанской политики и одновременно «держать» ее в границах правового и нравственного поля. Именно под таким углом зрения и подвергаются политологическому анализу в диссертационном исследовании теоретические и методологические аспекты правовой политики Республики Казахстан.

В этом контексте следует акцентировать внимание на том, что правовая политика страны «своим происхождением обязана сначала политике» [2]. В связи с этим следует сказать, что существуют различные подходы к определению понятия политики [3].

На основе политологического анализа в целом приходим к выводу, что правильное понимание этих понятий определяет содержание правовой политики Республики Казахстан.

На наш взгляд, сама политика по своей природе настойчиво стремится к нормативному оформлению политических решений, заботясь о том, чтобы наиболее важные из них становились правовыми и выражались бы в законах, договорах, конституции и других установлениях государства. При этом надо сказать, что важным аспектом теории и методологии правовой политики Республики Казахстан является рассмотрение пределов, порогов и возможностей ее понимания.

С полным основанием можно утверждать, что политика как реальность, во всей своей сложности и противоречивости, играет важную роль в теоретико-методологическом обосновании такого явления правовой действительности как правовая политика.

В связи с этим следует подчеркнуть, что наиболее важной стороной в

теоретико-методологическом обосновании исследуемого феномена является научно-политологический анализ важнейших тенденций и закономерностей дальнейшего развития права в качестве сущностной основы правовой политики Республики Казахстан.

Нам представляется, что для построения теории правовой политики Республики Казахстан и научного обоснования ее общеориентированных аспектов нужно опора на подлинно научную теорию познания права.

Правовая политика Республики Казахстан как ключевое понятие отечественной политической науки есть особая форма познающего мышления и представляет собой содержательный, предметный образ, воспроизводящий в мышлении объективную суть тех или иных политико-правовых явлений и процессов.

Основные параметры правовой политики Республики Казахстан в обществе задаются фундаментальными характеристиками общей политики и политической власти. Сущность и определение правовой политики Республики Казахстан являются теоретико-методологической проблемой политологии, которая составляет базу изучения политических субъектов правовой политики и их место в политической системе казахстанского общества.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Произошедшие в конце XX века в Казахстане коренные изменения в политической, экономической, социальной, правовой, духовной и других сферах, принятие курса на построение правового, социального государства предопределили вывод о том, что в новых условиях любой вид государственной политики должен быть правовым [2, с. 45]. Одновременно пришло понимание того, что, кроме конкретных видов политики должна быть сформирована единая общенациональная

правовая политика как надежное и эффективное средство, опираясь на которое, можно было бы осуществить намеченные преобразования, модернизации. В этой связи, чтобы правильно понять и осмысливать роль данной политики в социально-правовой и политической жизни казахстанского общества, необходимо углубленное рассмотрение теоретико-методологических аспектов и выявление возможностей ее формирования и функционирования в новых казахстанских реалиях.

К наиболее значимым теоретико-методологическим вопросам, касающимся политологического исследования правовой политики Республики Казахстан можно отнести: понимание политики как родовой основы формирования казахстанской правовой политики; выявление функционирования права как важнейшего условия и сущностной основы формирования научно обоснованной правовой политики страны; изучение механизма взаимодействия политики и права, их взаимопроникновение друг в друга и под новым углом зрения выявление политического содержания права и правового содержания политики в Казахстане; научный анализ роли правовой политики Казахстана в становлении и развитии правового государства и гражданского общества в стране; обеспечение прав и свобод казахстанцев, усиление их гарантий как фактора политической стабильности и объединяющей роли всех слоев казахстанского общества.

С этих позиций правовая политика Республики Казахстан выступает: во-первых, как концептуальная юридическая основа деятельности государства, направленная на политико-правовое развитие общества, выработку механизма политико-правового регулирования, как проникновение права в политику с целью наделения последней статусом

правовой. При этом главным является то, чтобы сама политика не только этому не препятствовала, но и создавала благоприятные условия, демонстрировала соответствующую политическую волю; во-вторых, как разновидность социальной практики, своеобразный феномен правовой действительности, комплекс политико-правовых мер, осуществляемых посредством действия права по его применению в конкретных сферах и видах политики, как гарантированное достижение стратегических целей и тактических задач казахстанского государства; в-третьих, соответствующее воздействие на казахстанскую политику, не допускающее выхода ее за рамки правового поля.

Следовательно, смысл правовой политики Республики Казахстан состоит в том, чтобы, с одной стороны, «заставить» казахстанское право как статичное явление более активно и целеустремленно «работать» на казахстанское общество, а с другой – широко использовать социальные, национальные, общенациональные ценности казахстанской политики и одновременно «держать» ее в границах правового и нравственного поля. Именно под таким углом зрения и подвергаются политологическому анализу в научном исследовании теоретические и методологические аспекты правовой политики Республики Казахстан.

В этом контексте акцентируем внимание на том, что правовая политика страны своим происхождением обязана сначала политике. В связи с этим следует сказать, что существуют различные подходы к определению понятия политики.

Например, с политической точки зрения, политика – это деятельность индивидов, социальных групп и народов, связанная с отношениями по поводу завоевания, удержания и использования власти с целью реализации своих интересов и т.д.

Различно понимается в науке сущность не только политики, но и права. В политологическом смысле сущность права – это «Одна из нормативных систем, регулирующих отношения в обществе, действия и поведение людей, функционирование объединений и государственных органов» [3, с. 14].

Приведенное выше краткое определение сущности политики и права призвано отразить лишь наиболее общие, основные признаки этих сложных явлений в контексте политических процессов. В связи с этим следует заметить, что исследователи приходят к мысли о том, что существуют сотни, а может быть и тысячи их дефиниций. С течением времени представления о политике и праве меняются. Любое определение, выработанное на политическом, правовом материале одной эпохи и одной страны или одного региона неизбежно утрачивает свое значение за их пределами. Между тем трудности начинаются там, где многозначность терминов «политика», «право» и попытки придать явлениям, обозначаемым этими терминами, слишком широкое значение приводят к тому, что понятия «политика», «право» утрачивают в ряде исследований строгие очертания, размываются, сливаются с такими представлениями, которые относятся скорее к чисто этическим и другим критериям человеческих поступков и т.д.

Исходя из этого, казахстанская политика как целостность представляет собой динамическую подвижную систему характеристик, а ее элементы не находятся в равновесном состоянии, поскольку в разные периоды одни из них доминируют над другими, что порождает возможность теоретического обоснования только одной из нескольких ее черт, наделив последнюю статусом сущности. В качестве примера можно привести правовую политику Республики Казахстан. Так, конкретные жизненные условия

Казахстана вызвали необходимость этой политики в обществе со всеми признаками явления, а, следовательно, и сущности, в связи с чем и предпринимается попытка научно-теоретического объяснения этого феномена. Однако, если при этом жестко придерживаться лишь одной схемы истолкования понятия и сущности правовой политики Республики Казахстан, то остальные ее стороны останутся вне исследовательского внимания и объяснение этого феномена, по нашему мнению, будет односторонним, т.е. ненаучным.

В этой связи представляется важным подчеркнуть, что поскольку правовая политика Республики Казахстан имеет свои «корни» от родового понятия «политика», то в рассмотрении ее теоретических основ значительную роль играет детерминистская позиция, т.е. зависимость политики от иных факторов и, прежде всего, от экономических.

Научный анализ казахстанской политики показывает, что она зависит от широкого круга социально-политических ценностей, оказывающих мощное воздействие на политическую и правовую жизнь общества, подчиняя ее себе. Из этого следует, что казахстанская политика постоянно нуждается в надежных средствах реализации указанных ценностей. По нашему мнению, таким средством может служить правовая политика нашей страны

ВЫВОДЫ

Подводя итоги всего вышесказанного, можно сделать вывод, что казахстанская правовая политика – это деятельность, в основе которой лежат единство политики и права, концептуально оформленные политico-правовые идеи стратегического и тактического характера, то есть такие доктрины, которые определяют направления развития страны, укрепляют законность и правопорядок, формирование правовой государственности и высокой правовой культуры общества и личности.

Основные параметры правовой политики в казахстанском обществе задаются фундаментальными характеристиками общей политики и политической власти. При этом не будет преувеличением сказать, что правовая политика Республики Казахстан – это явление уникальное, политическое. Его исключительность, политичность состоит в том, что оно одновременно принадлежит как праву, так и политике, которые переплетены друг с другом, что в итоге этой взаимосвязи возник такой феномен как казахстанская правовая политика. Правовая политика Республики Казахстан выражает по существу общественно-политическую связь и взаимодействие индивида, государства и общества, и в этом своем качестве такая оценка выступает как общетеоретическая характеристика правовой политики страны. И еще. Правовая политика Республики Казахстан по существу выступает выражением, отражением сущности содержания и функций правового государства. Но в данном случае это лишь гипотетическая, теоретическая модель, а в реальной жизни все обстоит гораздо сложнее.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Назарбаев, Н. А. Новое десятилетие - новый экономический подъем – новые возможности Казахстана. Послание народу Казахстана // Казахстанская правда. – 2010, 30 января.

2 Рыбаков, О. Ю. Политика и право. – М., 2007.

3 Романов, С. П. Политика и ее проблемы. – М., 2009; Тисленко А. В. Международная политика: проблемы и суждения. – Киев, 2008.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

A. K. Мадыбекова, L. K. Жусупова
Құқықтық саясат тұжырымдамасының мәні

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 16.06.17 баспаға түсті.

A. K. Madybekova, L. K. Zhusupova
The essence and concept of legal policy in the Republic of Kazakhstan
S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада автор Қазақстанның құқықтық саясатын қалыптастыру және іске асыру бойынша саяси қызметінің жетекші Motiv ретінде Қазақстанды саяси қызыгуышылық талдау береді.

In this article, the author gives an analysis of political interest in Kazakhstan as the leading motive of political activity in the formation and implementation of Kazakhstan's legal policy.

А. К. МАДЫБЕКОВА, Л. К. ЖУСУПОВА

3. Ш. Айткенов¹, Ү. Райсбек²

¹Т.Ф.К., доцент; ²тарих магистрі, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

e-mail: umbet.90@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІНІҢ АХУАЛЫ

Бұл мақалада автор қазіргі Қазақстандагы Ислам дінінің ахуалы мен жағдайын талдайды.

Кілттің создер: Ислам діні, қазіргі Қазақстан.

КІРІСПЕ

Ислам діні бүгінгі күні елімізде екі бағытта қызмет етіп отырғаның байқаймыз. Алғашқысы – мәдени-ағартушылық, екіншісі – саяси-әлеуметтік. Бірінші бағыт: елді жалпы мұсылмандықка насихаттау, ұлт дәстүрлерімен байланысқан исламның рухани мәнін дәрілтеу. Екінші бағыт: саясат пен ислам. Дегенмен исламның саяси мұдделері және осыған жетудің әдіс-амалдарын қазақ халқы құптамайды. Әрине, кеңес үкіметінің солақай саясатынан босаған халық үшін өзінің Орта Азия аймағындағы тегі бір ұлттармен тіл табысып, бірлікте, татулықта өмір сүруіне септігін тигізетін ете қажет фактор – ислам діні. Осы бір киын-қыстау шакта осыларға арқа сүйеу ешбір артықтық болмаса керек. Сонымен қатар, ислам дінін бағынуымыз дәстүрлі мәдениетіміз бен дүние танамымызды шеттетіп, схоластика және мистиканың бел алуына ұрындығанынан сақтануымыз керек.

Дегенмен, елімізде мешіттер болғанын, медреселердің ашылғанын карсы емеспіз. Себебі, ислам дінін де исламдық, сауапшылыққа, биік адамгершілікке бастайтын ықпал касиетін, сонымен қатар ұлтаралық бірлікке дәнекер болатын қасиетін мұмкіндігінше икемділікпен қазіргі өмірінде жаратса алуымыз керек. Тек сонда ұлттық рухты, этникалық

ерекшелік пен рухани байлығымыздың жүйесін сақтауға, оны келесі тарихи кезеңдерде дамуына мүмкіндіктер пайда болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тәуелсіз еліміздің тарихына көз жүгіртсек исламдық институттардың ықпалының кеңігенін көреміз. Соңғы жылдардың тәжірибесі исламның қоғамдағы руханилықты дәріптен, дамуға ықпалын тигізетінін айқындағы. Зорлықты құптамау, сондай-ақ нәсілдік және ұлттық алалықтан бас тартатын Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) білімінің бейбітшіл мәні еліміздегі бірлікті сақтап, одан әрі нығайтуға септігін тигізеді.

Өзінің «Сындарлы он жыл» атты кітабында Қазақстан Республикасының Президенті былай дейді: «Біз, қазақтар үшін ислам – біздің дүниетанымызды анықтайтын ең алдымен жоғары идеал мен факторы, бүріндары ұмытылып кете жаздаған бай мұсылмандық мәдениеті мен ата-бабаларымыздың рухына деген тиісінше баға берудің Рәмізі іспеттес». Тәуелсіз еліміздегі ислам ықпалды қоғамдық құшке айналды. Мұсылман бірлестіктерінің саны қарқынды өсу үстінде. Егер 1991 ж. олардың жалпы саны 68 болса, 2000 жылдар басында 1652-ге жетті, ал 2011 ж. 1-қантарында 2756-ға болып өсті. Елімізде жана мешіттер бой

көтеруде. 2011 ж. басында 2416 мұсылманғимарраттары жұмыс істеуде.

2005 ж. 22 наурызында Астанада Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың қатысуымен Қазақстандағы ең ірі мешіттердің бірі «Нұр-Астана» мешіті өз жұмысын бастады. Мешіттің салтанатты ашылуында сөз сейлекен Елбасы: «Жаңа мешіт Қазақстанның жас астанасының нағыз рухани және діни орталығына айналады, ал оның өз сұлулығымен ерекшеленетін ғимараты қаланың сөүллеттік көлбетін көркемдей түсіп, оны қайталаңbastай етеді... Діни ғимаратпен танысқан қала қонақтары Астана туралы қазіргі замандагы ең үлкен діндердің бірі исламдың ұстанатын мемлекеттің астанасы деген ой қалыптастырады» – деді.

Ол Елорданың сол жағалауын көркейткен Ислам мәдени орталығы құрамына енді. Мешіт күніне бес мың адамды қабылдай алады. Айналасында биіктігі 62 метр төрт мұнарасы бар ғимаратты алюминий және алтынмен қапталған 21 күмбез безендіріп тұр. Бас күмбездің биіктігі 43 метр.

Алматыда «Нұр-Мұбарақ» Қазақстан-Мысыр Ислам университеті бой көтерді. Жыл өткен сайын жаңа медреселер ашылуда. Дін ұстанушылар саны қарқынды өсуде, басым көпшілігі жастар. Сонымен қатар орта және жоғары діни білім ізденушілер саны артуда. Меккеге қажылыққа баратын мұсылмандар саны көбеюде. 2001 ж. қажылыққа 228 адам аттанса, 2007 ж. желтоқсанында 4300 адам үзак сапарға аттанды.

2006 жылдан бастап елімізде мұсылмандар мейрамы Құрбан айттың бірінші күні демалыс деп жарияланды.

Қазақстан 50-ден астам мұсылман мемлекеттерін біріктіретін Ислам Ұйымы мактасы Үйимының мүшесі.

Қазақ халқы осы күнге дейін калыптасқан өзінің рухани байлығын түгендеп, бір ретке салып, оның шынайы құндылығын әлі бағалай алған жок.

Коммунистік идеологияның қыспағында қалған қазақ жүршылығының іргелі дүниелерінің арасындағы діни болмыссызыға жаңа қырынан беріп, оның бір тұтас жүйесін жасап шығару қомақтың қоғамдық-ғылыми жетістік болатыны сөзсіз.

Соңғы жылдарды елімізде ислам дінін дамып, мәдени-рухани өмірінде өсер етіп, тіпті саяси-әлеуметтік мәселелерге етепе арапаса бастағанын білеміз. Осынау әрекет-тірліктеріміздің мәні неде? Мәселенің мәні – қоғамдық санадағы болмашы өзгерістің ұлт тағдырына қалай әсер ететінін бақылап отыруды болса керек. Өйткені, ұлттық болмысқа қоғамдық-әлеуметтік құштердің өсер ететінін, нәндегі үрдістердің қүшейіп бара жатқанын тап басып біліп отыру арқылы және нақты әрекетке көшу арқалы ғана рухани шындалуға болатыны ақыкат.

Діннің пайда болуы адам өмірінде, қоғамда болып жатқан әртүрлі өзгерістерден туындағыны тарихи анықталған жай. Дін шықкан уақытынан бері қарай адамның бүкіл өмірінде реттеуіш күшке айналуына көптеген тарихи деректер куә. Сонымен бірге, діннің қоғамдық сананың белсенді формасы ретінде сақталып отырғандығы да рас. Қазір дін көптеген жылдар бойы насихатталып келген адамгершілік ережелерінің әділестіздіктің жетегінде кеткенін сынау үстінде қүшейіп отыр. Өйткені, дін көгам өмірінде жіберілген саяси экономикалық қателерге, рухани адасушылыққа жауапты емес. Дін тарихын тиянақты зерделеуші оны алдамышы деп бағалаудың кате пікір екендігін біледі. Діннің мәдени дамуының жемісі екендігін оның тарихи, танымды, психологиялық тамырлары шыққандығын мойындау қажет. Діни шешімдер адамдардың күнделікті өмір салтын, қоғамдық зандарды ескере отырып үағыздалады.

Ислам дінінің моральдық-этикалық қағидалары мен еліміздегі даму

ерекшеліктері. Басқа да дін секілді ислам да адамзат өміріне тән моральдық-этикалық мәдениетті, адамгершілік қағидаларға сүйенгендін. Сонымен бірге, ислам діні өзі өмір сүрген кеңістіктің талабымен үндесіп жатыр. Ислам дінінің өзіндік сипаты діни наым – сеніммен ған шектеліп қалмай, осы дінді ұстанып өмір сүріп жатқан халықтардың өміріне, ол халықтардың моральдық-этикалық қағидаларына, дәстүріне айналып кеткен. Сол себепті біз қазіргі күнде дүние жүзінде миллиардтаған адамдарның санасын өзіне булыған ислам дінін ең бірінші адамирухани құбылыс деп құрметтейміз. Ал, біздің халықтың тарихына ислам дінінің аса дами алмауына көшпенді тұрмысы, салты-дәстүрі мен әдет-ғұрпы токтау болған деп пайымаймын. Қазақ ислам, қазақтың мұсылманшылығы дөгнөлік исламнан барынша өзге, халықтың тұрмысынан алыстамайтын діни наым болып табылады.

Егер халықтың тұрмысы мен өмір-салтығының зерде елеғінен өткізег болса, қазақтың тарихи-әлеуметтік санасында ислам дінінен бірталай басымдығын көрер едік. Еліміздегі тәнірлік дін қазіргі күнде тұптеп зерттеліп, адам когамындағы орны өлі жете анықталмаған. Еліміздегі «бақсызық» деп аталған шаман діні де тұptен келсек тәнірлік діннің бір саласы көрінісі ғана іспеттес.

Қазақ халықтың тұрмысы мен дүниетанымында, басқа тіршілік – тынысымыздың бәрі тәнірлік дінмен астарласып жатуында. Адам баласының мына дүниеге келіп, кеткенге дейінгі қазақ тұрмысының тіршілігінің барлығында ислам дінінің белгілірі санаулы-ақ. Дәстүрлі түсінігімізде халқымыз аспанды, көкті, айды, отты, жерді, суды, әрбір құбылыс пен заттың иелерін кие тұтып, сонысына сай жөн-жоралғысы мен ырым-тыйымын сақтаған. Өмірге келген сәбидің бесігін отпен аластан, қайтыс болған адамға ас беруге дейінгі барлық

жоралығылардың бәрі тәнірлік наым-сеніммен астарласып жатыр.

Сол себепті адамзат иесінің табиғи ақыры болатын адамның өлімін дін мен ілім жан-жағынан қарастырып келген.

Мысалы, ежелгі египет халқы адамзаттың пәннілік өмірін, бар болғаны бақылыш өмірге барап алдындағы дайынғы деп қабылдаған.

Египеттіктер қайтыс болған перғауындарға кен түрде құлшылық жасап, перғауындарға арнайы алып пирамидалар салып, олардың денесін бұзылмағандай бальзамдауы да сол себепті болған. Ертедегі жапон халқы адам қайтыс болған кейін олардың рухы үрімбұтақтарының тәніне еніп, одан өрі қарай өмір сүреді деп сенген екен.

Зороастризм дінінде айтылғандай өлімді жауызыңык деп түсіну шамандықты ұстанған халықтардың аңызындағы өлімнен қашу сипатында көрсетіледі. Мәселен, күй атасы Қоркыттың өлімнен қашу жолдары туралы аңыз. Ал көне түркілердің Құлтегін жәдігерлерінде ел, отан жайлы салтанатты сөздер бар, «туркілер сұзы» жайлы, «шындық жолы» жайлы сөздер бар. Бірақ олардың шығу тегі туралы сөздер жоқ, яғни зороastrалық сипатта.

Тәнірлік және зороastrалық түсініктер халқымыздың дәстүрінде, әдет-ғұрпында, сенімдерінде, түстерді жоруларында сақталып қалған. Елімізде ислам діні және шаман дінінің араласуы мен тәнірді Алламен, жер рухын шайтан, аруак, әулие-әмбиелермен, перштегер Әзірейл, Жебрейлді шамандық өліммен астастырудан көрніс тапқаны көрінітіні анық.

Ежелден бері сақталып келген әдет-ғұрп, салт-сананың бәрінің бастауы, қазіргі біз оны шаман діні ескі сенім деп атап отырған, бір кездері бірталай адам сыйынғанған дін болатын.

Ислам діні ортада қанша жылдар өткенде елімізде қайта қанат жайса,

халқымыздың үлттық мәдениеттіммен қай тұрғысынан ұштасады деген ой туындаиды. Елімізде егемендік алғаннан бері үлттық мереке Наурыз тойы белгіленіп өтіп жатыр. Қоқті Тәнірі тұтқан, қоқтегі аспан денелерін өмірдің бағыт-бағдаршысы деп сенген көшпенділер күн мен түннің теңесер уақытын нақты болжай алуы да заңды құбылыс. Ислам діні пайда болған кезеңде «наурыз» ұғымы парсы халықтарынан енгені болмаса, аталмыш мейрам біздің халқымыздың аралығында «Ұлыстың ұлы күні» аталды. Яғни, соңғы пайғамбар Мұхаммед өмірге келмей тұрып белгіленген мына тарихи-мәдени –лкемізді исламның қорытындысы деуге келмейді. Сонандай тамырын тереннен алған жәдігерлерге илансак, болашақ үлттымыздың мығымдылығы және өскелендігі сонш айқын көрінетін мыс.

Бұғінгі таңда қазақ зиялышарының кейбір өкілдері «қазаққа жана дін керек» деген ұсыныс айтуда. Қолымыздан Құдай жасап, я болмаса алыстан сапар шегіп келетіндей ойыншық миссияны қүтетін кезең өтіп кеткен. Баяғы кеңестік кезеңінде дәстүрлі дініміз исламды мойында маса, кейінгі кездері орын алған жайттар ислам бүкіл жер шарына өте ықпалы құшті дін екендігін байқатты.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев – «Қазақстан халқының 60 пайызынан көбі ислам дінін ұстанады. Бұны біз ескеруіміз қажет. Кеңес Одағының үкіметі жылдары бізді рухани және діни мұрамыздан аулактатты. Қебінде онысы солай орындалды да. Сол себепті қазақтар халқы үшін, мемлекета халқының мұсылман тобы үшін рухани және мәдени казыналарымызға қайта оралу өте маңызды дүние болып отыр.

Халқымыз біздің –мұсылмандар, ал діні болса – ислам екендігін ылғы президентіміз Н. Ә. Назарбаев жоғарғы мінбелерден тектен-текке айтпаса керек. Көптеген ғасырлар аясында ислам жолын ұстаған бабаларымыз аталмыш дінге

лайық өздерінің ғұрыптарын, салтың, наымының қалыптастыра, отырып оны одан ары қарай үрпактарына жалғастыра білген.

Оқінішке сай, бұрынғы «Қызыл империя» біздің бабаларымыз қасиет тұтқан, өздерінің болмыс тіршілігіне айналдырып алған ислам дінін таптап, үрпактан-үрпакқа киянат етпек атеизмді тәрбие ғып, біраз болмаса өзегінен ажайып, мәжнүн қылмақ болды. Аллаға тәуба, бүгінгі күні егемендігіміз өзімізде, тәуелсіз елміз. Халық алтын дінгегі исламмен қайта көрісіп, көшпілік қауым ислами имандылыққа бойсұнда.

Бұғінгі жаһандану кезеңінде «пәле қайда? Ол бассаң аяқ астында жатыр» демекші, біз сақтанатын салада мәселелер жеткілікті. Мемлекетіміздегі экономикалық жағдай көп келенсіз жағдайлардың бой алуына жол беріп қойды. Бір деңгейден келесі деңгейге өту, бірталай қындықтарымен қосыла келді. Аталмыш қындықтардан рухани біртұастығымыз сүріндірмей шығаратыны белгілі. Жалпы рухани күйзелу, түрлі жікке болінүү, дағдарыска әкеп соктыратыны хақ. Бұғінгі еліміздің халқы рухани күйзелістерді басынан өткеруде. Әлемнің ірі мемлекеттері алдымен жаһандану дәуірінде кез-келген мемлекеттің рухани тұтастығын бұзуын жайдан-жай көздел отырған жоқ. Рухани казынасы біртұастығынан айырылған халықты бодан қып ала салу ертеден келе жатқан құбылыс. Үйқысынан жаңа оянған сәбидей қазақты азғындуату, артынан ерту өте онай екені хақ. Егемендік алғаннан бері жылдар ішінде жарты миллионға жуық қазақымыз өзге діннің ықпалына кетудің өзі осыны ай фактап бергендей. Дәп осылай үнсіз жүре берсек, алдағымыздың 10-20 жылдың ішінде-ақ халқымыздың дәл жартысына жуығы басқа дінге өтуіп кетуі әбден мүмкін [1].

Сол себепті де, әлі болсада кеш болмай тұрғанда, мемлекет билік тарағынан

көніл боліп, діни саясатқа айырықша көніл аудару, еліміздің негізгі көшілігі мұсылман халықтардың яғни елімізде бүгінгі күні мұсылман халық ресми түрде жасалған деректер бойынша 70 % құрап отыр, оның мұн-мұқтажын, мұддесін, ауыз бірлігін реттейтін заң қабылдау, ислами этиканы мектеп пен жоғарғы оқу орындарында үйрету, миссионерлер әрекеттеріне тоқтау кою керек. Откен жылы «Иегово куәгерлері» Украина мемлекетінде үлкен бір жиын өткізіп, оған біздің елден барған 500 делегаттың 350 дейінін өзі өзі қандастарымыз болғаны көп жайттардан мәлімет беріп тұрганы белгілі. Көптеген қандастарымыз «кришна» дінқабылдан, жан-дүниесі кісліктен белгіден қашқақтап жатқандарын да көріп жүрміз. Исламды насиҳаттаушылардан тыс басқа, біздің дінге бөтен діндерді насиҳат етушілер көптеп кетті. Ондайлар кенттерімізді, тіппен келгенде алтын бесік ауылдарымызды шарлап, өз діндеріне байланысты үгіттік кітаптардын таратуда, сөйтіп халықты азғындауда жүргені мәлім баршамызға. Сөйтіп, осындаи вервобчиктер адамзаттың діни құқығына жарық түсіріп, отбасына сызат түсіруде. Бұгін елімізде үш жұз елуден аса діни секталар мен ағымдар халық санасын улауын жүзеге асыруда. Солармен бірге ислами ағымдар мен «Ахмади» тәрізді солакай ағымдар бар.

Біз, қазақ сан ғасырлар бойы ислам дінінің «Имам Ағзам» деп аталатын Ханифилік мазхабын ғана ұстанып келген. Бұл мазхаб нақты демократиялық, сунниттік жол Ханифилер өзінің көнімпаздығымен, ізгілікті сипаттарымен ерекшеленеді. Осыны жақсы білген ата-бабаларымыз осы ағымды VIII ғасырдан бері нық ұстап, арасына жік түсірмей ұстануда.

Исламның берік орныға қоймау себебін біз елімізде жалпақшешейлік діни саясаттан көреміз. Көпүлттү Ресейде зайырлы мемлекет бола тұра, зандарында

ертеден келе жатқан христиан дінін күрметтеп, оған басымдылық беретінін айдан анық жазып көрсетеді. Ал, біздің елімізде әлемдегі барша теріс ниетті дін, ағым, секталарға есіп ашық.

Атам қазақ «ел болғың келсе, бесігінді түзе» деп бекер айтпаса керек. Нәресте жарық дүние есігін ашып келген күннен бастап имандылықты сәби бойына сініріп, одан кейін мектептер мен жоғарғы оқу орындарында да осы мәселеде үсікісіз білім беру, соған баулу, имандылыққа тәрбиелу бүгін біздің басты мәселеіміз, негізгі міндеттіміз болуы тиіс.

КОРЫТЫНДЫ

Аталмыш өзекті мәселелерді шешу жолында біздің мемлекет те, жоғарғы діни басқармаларымыз да, құллі мұсылман жамағаттарымыз да күш салысада берекелі ауызбірлікте болуымыз заман талабы. Елімізді мекендеп отырған мұсылман халық халқымыздың 70 % астам бөлігін құрап отыр. Бұл өрине, куанарлық жағдай жөні үлкен күш те. Барлығымыз мына күшті біріктіріп, адамгершілікке, әділеттілікке, имандыққа жолды тезірек жөнге келтіруші едік. Елімізде үлттар татулығы одан сайын күшейіп, шынайы азamatтық қоғам құrap жолымыз жеңілдеуші еді. Себебі, құқықтық-демократиялық мемлекеттің өзегі де ислам дінінде жөн ата-бабаларымыздан қалған ережелері мен салып кеткен қағидаларында болса керек. Парламент зандарды құрап, бекітіп, қабылдана отырғанда мыналарды қоздерінен таса қалдырулары мүмкін емес. Құллі өркениетті дамыған елдер өзінің түп-тамырына, өткенін тарихына негізделе сүйенеді. Жапондар да, америкалықтар да, қытайлар да, ағылшындар да, немістер де, үнділердің де дәл осылай, қазіргі зандары өткендерінен бастау алса керек. Біздің зандарымыз шеттөн келгендіктен, қанша көркем, әсем көрінсе де дінімізге де, ділімізге де сінбейді. Сондықтан да біздің

занымыз халық көнілінен шықпай отыр. Бұған бірнеше мысал келтірсек:

– бірінші, біздің ата-бабамыз кез-келген іс-әрекетті, ой-ниетті адал мен арамға, жақсы мен жаманға, обал мен сауапка, дұрыс пен бұрысқа бөліп отырған. Біреуін жақсы, ал екіншісін күнә деген. Күнлі істер адамзатқа кесірін тигізеді. Сол себепті де мұдай әрекеттер қылмысқа жатып, дұрыс саналмай, барлық адамдар мұнданай іс-әрекеттерден қашық болған;

– екінші, күнөлілердің болмауын біздің қоғамымыздың өзі бақылап, кей жағдайда болып қалған кездерде мәселенің оның шығуын анықтап ашып, мұндайдың когам арасында етек алмауы жолында бақылап отырған;

– үшінші, күнөлі адам міндетті денгейде өз жазасын тартып, істеген күнөсіна өкінуі, келесі жолы бүндай күнө істемеуге шешім кабылдауы мен қылмысы мен күнөсінің кешірілуі көзделген;

– төртінші, бұны жүзеге асыратын би, ақсақалдар мен билік басындағылар жете біліп ғана коймай, оны кесірлі істерден қайтарып ашып, имандылыққа жетелеп отырған;

– бесінші, кез-келген бір қылмыс, я болмаса кез-келген дау халық алдында жариялы түрде, өтіп отырған. Осылайша, кесілген жазаның әділдігі басқалардың көз алдында шешіліп, келесі бір жағынан басқаларға сабак болсын, үлгі болсын деп шешілетін [2]. Міне мынадай нағыз демократиялық қағидалар құқық корғау органдары қызметкерлеріде кажет болып тұрғандай. Мына қағидаларды мығым ұстанған мұсылман елдерінің

түрмелері бос болып, тұрғаны шындықтан. Ұсынылған кемшіліктер нәтижесінде елімізде абақтылардың толып тұруы, бізде имандылықтың әлсіздігін көрсеткендей. Елімізде атқарылып жатқан құқықтық реформалар нәтижелі болуы – имандылық пен әділеттілікке келіп тіреледі. Өз кезегінде, имандылық пен әділеттілік тек ислам діні мен ата-бабаларымыздың біздерге мұра қылып қалдырған әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінде жатыр.

Бұгінде еліміздегі діни жағдай мозаиканың тастары тәрізді түрлі-түсті. Сырттан еніп, мүмкіндіктінше үгіт-насихат жүргізіп жатқан діни үйімдар мен ағымдардың халыққа қаншалықты керегі бар екені өз деңгейнде зерттеліп отырған жок. Жоғарыда аттары аталған теріс жолға бастауши және құпиясы көп тоталитарлық секталарға ұқсас құрылымдардың елімізде де тамыр жайып келе жатқаны ойландырады. Дегенмен, өзге мемлекеттерде болған және өтіп жатқан өрескел қателіктерден ғибрат алып, катаң шара қолданатын уақыт келген тәрізді. Себебі, еліміздің демографиялық, әлеуметтік, саяси-құқықтық және экономикалық жағдайы кез келген үгітті жүргізуге өте қолайлы. Сондықтан, мемлекеттің дін мәселесін тез арада бет бұрып, дін мәселесін өзге күштердің ықпалынан өз қолына алатын кез жетті дер едім. Егер мемлекет қазірден дін ісімен шұғылданбаса, жақын болашақта дін мәселесі мемлекеттің өзімен айналысатын болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Назарбаев, Н. Ә. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының II съезінде сөйлеген сөзі. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің «II съезі». – Алматы, 2006. – 147 б.

2 Нұралы Өсерұлы. Ислам және Қазақстан. // – Алматы : Руханият. 2003.

3 Ислам және Қазақстан. // – Алматы : Руханият, 2003. – 701 б.

4 Әмірғазин, С. Дін және жауапкершілік. – Астана, 2002. – Б. 25-42

5 Әжіғали, Е. т.б. Салт дәстүрлер мен әдет-фұрыптары./Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты ред.

— Алматы : Арыс. Біртұастығы мен ерекшелігі, 2005. — Т. 1. — 356 б.

Материал 16.06.17 баспаға түсти.

3. Ш. Айткенов, У. Райсбек

Состояние религии Ислам в современном Казахстане

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

Z. Sh. Aitkenov, U. Raisbek

The state of Islam in the modern Kazakhstan

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 16.06.17.

В этой статье автор анализирует текущую ситуацию и положение ислама в Казахстане.

In this article, the author analyzes the present situation and the status of Islam in Kazakhstan.

УДК 94(574)

T. K. Сарсембаев¹, З. Ж. Марданова²

¹магистрант; ²к.и.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ НАЛОГОВ ДОСОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

В настоящей статье рассматриваются исторические корни налогообложения досоветского Казахстана.

Ключевые слова: история, налоги, таможня.

ВВЕДЕНИЕ

Согласно первой версии исторические корни налогообложения уходят в глубокую древность и связываются с обрядом жертвоприношения. Налоги собирались в натуральной форме накануне праздников и отдавались в жертву божественного пантэона.

Следующая версия связывает происхождение этой службы с появлением первых государств. По мнению сторонников этой позиции, возникновение налогов следует относить к периоду становления первых государственных образований, когда появляется товарное производство, формируется государственный аппарат – чиновники, армия, суды. Они считают, что для их содержания была введена «светская» десятина, а затем в эпоху средневековье, когда усилились феодальные отношения и конфессиональные институты в пользу феодалов и церкви стали взимать феодальную ренту и церковную десятину. Далее с развитием товарно-денежных отношений произошел переход к денежной форме налогообложения.

Сторонники многоступенчатой теории формирования налогов считают, что вначале преобладала идея дара – гражданин делал подарок властелину в благодарность за защиту от врагов. Затем ее сменила идея смеренной просьбы правительства к народу о поддержке ради решения общих задач нации. Эта идея плавно

переросла в представление о необходимости помочь граждан своему правительству денежными средствами. Четвертой ступенькой восхождения к современным налогам стала идея о жертвах, приносимых гражданами в интересах государства. Пятой – теория о долге гражданина перед государством. Шестой уровень развития идеи налогообложения – убежденность в праве государства принудительно изымать деньги у граждан ради общего блага страны. И, наконец, на седьмой ступеньке налогового прогресса родилось представление о налогах как о необходимой плате за жизнь в цивилизованном обществе.

Кто платил налоги? Ответ на этот вопрос на протяжении большей части известной нам истории человечества был один и тот же: платить налоги должно основное население – «неблагородные», т.е. крестьяне, ремесленники, торговцы, жители колоний. Это их обязанность, поскольку своими деньгами они должны обеспечивать доходы правителей страны и их придворных. Идея налогообложения как обязанности свободного гражданина страны родилась после того, как в Англии, США, а затем и странах Западной Европы возникли конституции и демократические государственные механизмы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С историей налоговой службы тесно связана история таможенного дела.

Т. К. САРСЕМБАЕВ, З. Ж. МАРДАНОВА

Впервые понятие таможенной политики появляется в период раннефеодальной монархии (V-IX вв.) в Западной Европе. От тюркского слова «тамга» произошел глагол «таможить», то есть взыскивать пошлину – «тамгу» или ставить печать. Место на рынке или ярмарке, где «таможили» товар, стало называться таможней.

Предпосылкой появления таможенных сборов и органов их взимающих явилось разложение первобытнообщинного строя, отделение ремесла от земледелия, товарное производство – изготовление продуктов труда с целью обмена. Вместе с этим появилась и торговля, в том числе и с другими странами. Параллельно в обществе создается особый класс людей, который занимается уже не производством, а только обменом продуктов. С их появлением развиваются и торговые связи, которые уже выходят за пределы ближайшей округи.

Итак, едва можно точно определить время появления первых налоговых и таможенников. Одно не вызывает сомнений, что Служба государственных доходов имеет глубокие исторические корни, зародилась вместе с первыми организационными формами управления человеческим обществом.

Если следовать исторической периодизации развития человечества можно выделить четыре основных периода: древность, средневековье, новое и новейшее время. Предлагаем совершить исторический экскурс по этим этапам.

Этапы истории

На территории древнего Казахстана система налогообложения как таковая отсутствовала, сбор налогов носил нерегулярный характер. Ранние кочевники в результате воин и территориальных захватов облагали податью завоеванное население. Поскольку денежное обращение не было развито, они брали дань в виде различных ценностей, в основном скота и иного имущества. По сути «государственная

казна» пополнялась в основном за счет военной добычи.

В древних источниках сохранились отдельные сведения о податных сборах в государстве гуннов. В них сообщалось, что «в державе хунну заведены книги, чтобы по числу обложить податью народ, скот, имущество». Одним из важных доходных статей гуннов был сбор пошлин с торговых караванов по контролируемой ими трассе Великого шелкового пути.

В VI веке в кочевой империи, возглавленной тюркским народом Ашина, население каганата постоянными налогами не облагалось. Но жители зависимых областей были обложены тяжелыми податями. Источником пополнения бюджета была государственная монополия на торговлю шелком, который каганы получали в Китае в качестве податей, дани и контрибуций.

Налоговая система с четким и отлаженным механизмом сбора налогов и других платежей сформировалась в государстве Карабанидов. В центральном аппарате и ордах илек-ханов были специальные чиновники – мустафи, отвечавшие за сбор налогов. С оседлого народа населения взимался харадж, размер которого достигал одной десятой части собранного урожая. Ремесленники и купцы платили пошлины за право заниматься своей деятельностью. Особенностью налоговой системы государства Карабанидов был институт «икта» – так назывались районы, в которых право сбора налогов передавалось частным лицам, именовавшимся иктадарами, или мукта. Иктадары собирали налоги по утвержденным ставкам и не имели права увеличивать сумму налога или притеснять население икты. С принятием ислама в Жетысу и Южном Казахстане утверждается мусульманская правовая система (шариат). Шариат предусматривал обязательную уплату налога – закят, который поступал в мечеть.

В конце XII – начале XIII века в Центральной Азии образовалась новая кочевническая империя монгольских племен. Все население было переписано и разделено на группы в зависимости от количества скота, площади обрабатываемых земель, средней урожайности. Оседлое население платило налог с дома. Кочевое население платило единый налог – копчур – в размере 1% от поголовья скота в год. В налоговую систему монгольской империи входили также военный налог – тагар, чрезвычайный налог – аваиз, поземельный налог – харадж.

В XV веке появляется новое государственное образование – Казахское ханство. Для содержания аппарата и военной дружины ханы устанавливали налоги с подвластного населения, размер которого устанавливался в зависимости от экономической и политической обстановки. Выделяли следующие обязательные платежи: бадж – пошлина; харадж – поземельный налог с оседлого населения; ушур – налог с кочевников в размере 5 % от поголовья скота; зякет – налог на хозяйство в размере сороковой части скота; согым – натуральная повинность, заключавшаяся в поставке мяса ханской семьи в зимнее время; ханлык – судебная пошлина в размере 10 % от суммы иска.

Новое время

В Казахстане до середины XIX века эквивалентом заменителем денег был скот (преимущественно овцы, лошади), в переводе на стоимость которых оценивались другие товары. Общинники-скотоводы кочевали на землях, принадлежащих баям и султанам, и обязаны были платить им земельную ренту – 20-ю часть скота в скотоводческих районах – зекет и 10-ю часть урожая в земледельческих районах – ушур. Кроме того, они делали так называемые «добровольные» подношения своему феодалу скотом – согым (наиболее

упитанным, предназначенным для осеннего забоя) и мясом (сыбага).

Большая часть зекета и ушура шла в пользу ханов. Они брали также судебную пошлину (ханлык) – 1/10 суммы судебного иска, пошлины с проходивших через кочевья караванов. Во время воин источником доходов феодалов была еще и военная добыча – ясырь. Формой обогащения феодалов был сауын – «родовая помощь» – отдача ими своего скота на выпас беднякам, которые имели право пользоваться молоком и шерстью, но обязаны были потом возвращать скот с приплодом.

Кокандское ханство взимало с казахов-земледельцев харадж – 2/3 урожая. В 1834 году была введена раскладочная система налогообложения – от имени хана указывалась предполагаемая сумма, которую должны казахские лица распределять по своему усмотрению между плательщиками, а владельцы феодально-родовой верхушки от уплаты были освобождены.

В 1841 году зекет взимался только в денежной форме (по принципу раскладочной системы) – серебром, а согым – деньгами или скотом (по желанию). Позже зекет взимался от количества скота, а согым – от числа кибиток. Раскладочная система не учитывала изменение во времени числа скота и кибиток (что быстро менялось) и не была уравнительной.

После отмены в 1855-56 годы специальными манифестами недоимок самодержавие ввело окладочную подать, хотя в ее основе лежала та же ханская раскладка. Были и другие повинности: кибиточная подать – за проживание за пределами орды на внутренних землях; Билетный сбор – при наиме в работники к линейным жителям; Акциз – за перепуск скота за линию на казачьи земли и др.

Развитие системы налогообложения и таможни в Казахстане в новое время определялось, в первую очередь, его

колониальным положением. Традиционной формой налогообложения являлся ясак. Так, уже в грамоте императрицы Анны Иоановны хану Абулхаиру и всему казахскому народу о принятии их в российское подданство от 19 февраля 1731 года содержался следующий пункт: «Первое, обещаетесь нашему императорскому величеству служить верно и платить ясак так, как служат башкиры».

Ясак продолжал существовать в Казахском ханстве в течение первого столетия его нахождения в вассальной зависимости от Российской империи, причем с такой же ставкой: 1 % от общего поголовья скота всех казахов-налогоплательщиков, т.е. взималась 1 голова с каждого 100 голов скота, за исключением верблюдов. Однако уже в первой половине XIX в. товарно-денежные отношения начинают довольно активно вытеснять традиционные меновые формы торговли в Казахстане.

С 1837 г. в Младшем жузе вводится кибиточный сбор – принципиально иной налог по сравнению с ясаком. «Положением об управлении оренбургскими киргизами» от 13 июля 1844 г. кибиточный сбор был закреплен указом Правительствующего Сената по именному указу Николая I, а также была установлена фиксированная сумма этого сбора – 1 руб. 50 коп. в год серебром с каждой кибитки.

Введенный в виде своеобразного «эксперимента» в Младшем жузе, кибиточный сбор постепенно распространялся на другие регионы

Казахстана. Поводом для окончательного его закрепления в качестве основного налога стала очередная административная реформа, имевшая место в 1867–1868 гг. «Временным положением» 1868 г. в качестве единственной формы основного налога с «киргизов», т.е. казахов, устанавливался именно кибиточный сбор: «С киргизов Оренбургского и Сибирского ведомств устанавливается кибиточный сбор по 3 руб. в год с кибитки».

В конце XIX века для кочевого населения по-прежнему сохранялся в качестве основного налога кибиточный сбор, ставка которого, впрочем, была увеличена до четырех рублей с кибитки и всякого заменяющего ее помещения для жилья (юрты, дома, сакли, землянки). Аналогичные положения присутствовали и во втором акте 1891 г.: оседые поселения русских крестьян, дунган и таранчей облагались оброчной податью «по количеству удобной земли, показанной во владленной записи». Кочевое население, как и ранее, облагалось кибиточной податью: «Кочевое население областей облагается, в доход казны, податью, исчисляемо по расчету четырех рублей с кибитки и всякого заменяющего ее помещения для жилья (юрты, дома, сакли, землянки)».

ВЫВОДЫ

Как видим, кибиточный сбор, вызывавший столь значительное негодование, как местного населения, так и представителей российской имперской администрации в Казахстане, был сохранен вплоть до Революции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Оспанов, М. Т.** Особенности налогообложения в дореволюционном Казахстане // Казахстан: экономика и жизнь – 1995. – № 3-4. – С. 27-30.

2 **Ильясов, К. К., Идрисова, Э. К.** Налоги развитых зарубежных государств:

Учебное пособие. – Алматы : Каржы-каражат, 1997.

3 **Кузембайулы, А., Абил, Е.** История Республики Казахстан. – Алматы : Санат, 1998. – С. 245.

4 **Нурумов, А. А.** О становлении налоговой службы // Вестник по налогам и инвестициям – 2001. – № 5-6 – С. 8-1.

5 Наловое право Республики Казахстан (в схемах) // Под ред. Г. И. Тулеугалиева. – Алматы : Данекер, 2003.

6 **Сейдахметова, Ф. С.** Налоги в Казахстане: Учебное пособие. – Алматы : LEM, 2002.

7 **Маулanova, С. Ж.** Становление и развитие налоговой системы Республики Казахстан // Финансы Казахстана, 2007. – № 4.

8 **Нуралиева, Н.** Налоги: История и современность // Деловой мир Казахстана, 1999. – № 3.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

T. K. Сарсембаев, Z. Ж. Марданова
Кеңес дәүіріне дейінгі Қазақстанда салық тарихы туалы мәселе

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 16.06.17 баспаға тусти.

T. K. Sarsenbaev, Z. Sh. Mardanova
The historical roots of taxation in pre-Soviet Kazakhstan
S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада салық алдындағы Кеңестік Қазақстанның тарихи тамырын зерттейді.

This article examines the historical roots of taxation in pre-Soviet Kazakhstan.

Ж. Б. Сауырбаева¹, З. Ж. Марданова²

¹магистрант; ²к.и.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайтырова, г. Павлодар

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТОРГОВЫЕ ПУТИ НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРАЗИИ

В статье рассмотрены основные этапы развития внутренней и внешней торговли на просторах Евразии в период до Рождества Христова, а также значение и маршруты основных евразийских торговых путей.

Ключевые слова: арийская общность, Великий нефритовый торговый путь, деньги, Евразия, ландшафт, торговля, торговый путь.

ВВЕДЕНИЕ

Между Восточноевропейской (Русской) и Западносибирской равнинами расположены с севера на юг древние Уральские горы длиной около 2600 км и шириной от 40 до 150 км. Вершины гор имеют высоту от 1900 до 423 м над уровнем моря. Южнее этих двух равнин раскинулись земли Туркестана (в настоящее время его принято называть Средней или Центральной Азией). Все три названия – суть одно и то же. Восточнее Западносибирской равнины лежит Среднесибирское плоскогорье (наиболее поднятая ее часть плато Путорана с максимальной высотой 1701 м) с регионами высотой от 200 до 1000 м над уровнем моря. Для этих областей Евразии с глубочайшей древности характерно обилие жизненных форм, следствием чего является достаточно специфическое течение процессов антропогенеза. А как результат – сложная, многогранная, противоречивая и вместе с тем имеющая много поразительно схожих черт история народов Евразии.

История торговли является неотъемлемой частью общей истории человечества. Торговля в виде процесса обмена материальными ценностями между различными группами людей или отдельными людьми известна уже в

каменном веке. Торговля обеспечивает обращение товара (материальных ценностей), его движение из сферы производства в сферу потребления и доведение товара до потребителя. Господствующий способ производства в той или иной стране определяет характер торговых операций. Международная торговля представляет собой внешнюю торговлю. Торговля в рамках одной страны – внутреннюю.

В древности торговля существовала в достаточно примитивном, привычном и понятном для нас значении – в виде обмена товаром с целью извлечения как-либо выгоды и носила исключительно натуральный характер, то есть представляла собой натуральный обмен продуктами, необходимыми участникам сделки. С развитием производительных сил, совершенствованием специализации производства и получением стабильного добавочного продукта появились деньги. Роль денег в разные времена и у разных народов играли скот, определенное количество (мера) каких-либо продуктов питания, металлы, необходимые для производства оружия и орудий труда, оружие, меха, рабы, благовония, пряности. Причем, в качестве денег одновременно могло использоваться сразу несколько товаров: драгоценные камни, золото, меха и т.п.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

За время путешествия с востока на запад шёлк и специи проходили через десятки рук. В связи с этим историки ведут речь о путешествиях именно товаров и технологий, а не людей. Для транспортировки использовались главным образом ишаки и верблюды. Количество верблюдов в караванах, которые бороздили пустыню Такла-Макан, варьировалось от 3 до 300. Благодаря интенсивной торговле в Танской державе сформировалась мода на среднеазиатские наряды и изделия.

В IV-IX веках международную торговую сеть поддерживали согда на востоке и евреи-рахдониты на западе. Согдийский язык служил языком международного общения: например, священные тексты буддизма переводились с санскрита на китайский через согдийское посредство. Некоторый свет на внутреннюю организацию согдийской торговли проливают письма, оставленные одним из купцов в сумке в Дуньхуане (начальная точка пути на запад).

Интенсивность торговых связей снизилась после вытеснения римлян с Ближнего Востока и начала арабских завоеваний. Во время периодически вспыхивавших византийско-иранских войн правители Персии блокировали караванные пути с тем, чтобы нанести максимальный ущерб экономике Византии. Трудности с доставкой товаров возникали и в раннеарабский период, особенно после разгрома китайцев в Таласском сражении, заставившего их покинуть Среднюю Азию.

Это были товары, которые особо ценились у значительного большинства людей и поэтому могли выполнять функцию денег. Причем, эти специфические товары, как правило, стабильно добывались или производились в одних и тех же регионах.

История торговли уходит минимум в IV, а то и в V тысячелетие до Р.Х., то есть во времена неолита. Сначала существовала сухопутная торговля: караваны перевозили

товары на огромные расстояния, иногда товары люди несли на себе. Существующие и поныне особенности в основном равнинного ландшафта Евразии, раскинувшейся от морей Атлантического до побережья Тихого океана, давали безусловные преимущества ведению сухопутной торговли. О масштабах сухопутной торговли свидетельствуют образцы керамики, найденные в Китае и на территории Северного Причерноморья.

Внешний вид керамических сосудов не вызывает сомнения в том, что они либо были изготовлены в одном месте и, затем доставлены и проданы в другом, либо изготовители кувшинов явно имели или общее происхождение, или между ними были установлены прочные культурные связи. Сосуды имеют не только одинаковую форму, выполнены в едином стиле, но на них нанесены схожие символы. Исходя из того огромного расстояния между регионами, где была обнаружена представленная на рисунке 5 керамика, наиболее вероятным является первый вариант.

Новый этап торговли наступил в начале II тысячелетия до Р.Х. В это время финикийцы, небольшой народ, проживающий вдоль восточного побережья Средиземного моря, научились строить надежные морские корабли.

Развитое мореплавание позволило жителям ряда финикийских городов (например, Сидона, Тира и некоторых других) колонизировать побережье Средиземного моря и выйти в Атлантический океан.

В VII веке до Р.Х. по приказанию одного из египетских фараонов финикийские корабли, двигаясь с востока на запад, более чем за два года обогнули Африканский континент. Но так исторически сложилось, что финикийская морские торговые пути не пересекались на прямую с сухопутными торговыми путями Евразии.

Т. К. САРСЕМБАЕВ, З. Ж. МАРДАНОВА

Отметим, что в древности торговцы (купцы) часто одновременно с коммерцией при любом удобном случае занимались еще и грабежом, а очень часто просто устойчивые преступные группы лиц (например, разбойники и пираты) превращали торговлю награбленным в свой постоянный и прибыльный промысел. Иногда грабежом и торговлей награбленным занимались целые народы и государства (например, так называемые «народы моря», которые разгромили в XIII веке до Р.Х. целый ряд восточно-средиземноморских государств). За счет разбоя они не только существовали, но порой и значительно обогащались.

С большими усилиями от «народов моря», многих из которых явно уже имели свои протогосударства или даже государства, сумел отбиться Египет.

Но вернемся к древним сухопутным торговым путям Евразии, которые по мере освоения речных и морских торговых маршрутов стали уже в глубокой древности образовывать устойчивую систему международной торговли.

На западной окраине Восточноевропейской равнины уже в III-II тысячелетии янтарь и изделия из него стали важнейшим объектом международной торговли. Янтарные украшения и сам янтарь находят в больших количествах (счет идет на десятки тысяч) на огромном пространстве от погребений Зауралья до Ближнего Востока, Греции, Италии, Англии. Янтарные украшения встречаются даже в гробницах египетских фараонов. Янтарный торговый путь незримыми нитями связывал население регионов Европы, Азии и Африки.

А товары, перевозимые по сухопутным и речным торговым путям Евразии, получили прямой выход в страны Средиземноморья. Продукты же Ближнего Востока, Аравии, африканских и южноевропейских стран стали доступны в больших объемах жителям Евразии.

Важнейшие греческие колонии Ольвия и Танаис были основаны в устьях рек – Днепра и Дона, соответственно. Такое расположение городов дало грекам прямой выход к Днепровскому и Волжскому торговым путям (рисунок 12).

Отметим, что торговые пути по рекам Восточноевропейской равнины были известны людям издревле и интенсивно и эффективно использовались с древнейших времен. Основными товарами в течение столетий были меха пушных зверей, высококачественная древесина, янтарь, разнообразное оружие и рабы.

Но только лишь в эпоху Средневековья в VII-VIII в результате арабской мусульманской экспансии, когда были разорваны тысячелетние торговые связи Западной Европы с Передним Востоком и Индией, речные торговые пути Восточноевропейской равнины сыграли выдающуюся роль в создании государственности славянских, литовских, тюркских, скандинавских и финно-угорских народов.

Важнейшим результатом всех этих достаточно длительных по времени интеграционных процессов, иногда растянутых на тысячелетия, стала существенная активизация международной торговли в Евразии и на прилегающих к ее территории государствах.

Это привело в конечном итоге к созданию Великого шелкового пути (ВШП), который активно функционировал со II века до Р.Х. вплоть до XVII от Р.Х. (рисунок 13). Отметим сразу, что северная и южная ветви старше на несколько столетий официального, так сказать, времени начала работы ВШП. Просто со II века до Р.Х. главным потребителем шелка, перевозимого по Великому шелковому, пути стала Римская империя. Причем Рим, а затем и Византия закупали шелк в огромных объемах.

Северная ветвь была длиннее, чем южная. Ее маршрут проходил через степи

современного Казахстана до устья рек Волга и Днепр. Затем далее на запад, или из Ольвии в страны Средиземноморья.

Южная ветвь была короче и заканчивалась в портах Финикии и Малой Азии. Оттуда шелк кораблями по морским путям перевозился далее на запад. В зависимости от геополитической обстановки, а проще – от войн и разгула банд разбойников, купеческие караваны перевозили шелк или только по южной, или только по северной ветви.

ВЫВОДЫ

Торговые пути, сухопутные и морские, прокладывали купцы, но часто по прямому указанию правителей таких стран как Ассирия, Вавилония, Персия и многих других держав. Цели были следующие:

- налаживание прочных торговых связей с отдаленными провинциями своих стран для укрепления единства государства;

- ведение торговых войн с враждебными государствами путем перекрытия этих самых торговых путей (в этом вопросе особых успехов достиг Древний Китай).

Кроме того, торговля существенно обогащала страны, через которые проходили международные торговые пути.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Юдин, Т. М., Гумелёв, В. Ю., Постников, А. А. Геополитика, русофобия и Иван Грозный // Политика, государство и право. – 2015. – № 11 [Электронный ресурс]. – URL: <http://politika.sci.nauka.ru/2015/11/3542> (дата обращения: 15.10.2016).

2 БСЭ. Торговля. [Электронный ресурс]. – URL: <http://bse.sci-lib.com/article111430.html>

3 Всемирная история в 10 томах. Т. 1 [Текст] – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 747 с.

Поэтому многие правители стремились контролировать как можно больший по протяженности участок торгового маршрута и поддерживать на нем такой порядок, который привлекал бы караваны или корабли купцов передвигаться именно этим маршрутом. Разумные правители государств с устойчивой экономикой, как правило, беспощадно искореняли разбойников и пиратов всех мастей, пытавшихся действовать на торговых путях.

Вполне естественно, что правители народов Евразии издревле понимали все выгоды от владения торговыми путями, региональными и международными. А для этого необходимо было захватить как можно больше территории и подчинить себе как можно больше народов Евразии. Впервые это сумели сделать примерно в VIII веке до Р.Х. правители народа, который вошел в историю под названием скифы

С начала господства скифов в Евразии началось формирование евразийского суперэтноса.

Что касается ВШП, то одновременный контроль обеих его ветвей, северной и южной, был на протяжении столетий мечтой многих великих правителей.

4 Крюков, М. В. Древние китайцы: проблемы этногенеза [Текст] / М. В. Крюков, М. В. Софонов, Н. Н. Чебоксаров – М. : Наука, 1978. – 343 с.

5 Сайт «История Древнего Рима». Геродот. Книга IV. Мельпомена. [Электронный ресурс]. – URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1287899831#042>

6 Гимбутас, М. Балты: Люди янтарного моря [Текст] / М. Гимбутас – М.: Центрполиграф, 2004. – 224 с.

7 Сайт «Археология». Матющенко В.И. Древняя история Сибири. [Электронный ресурс]. – URL: <http://arheologija.ru/v-l-yanin-red-arheologiya/>

10 Гумелёв, В. Ю., Юдин, Т. М., Пархоменко, А. В. О древних евразийских народах: прародина индоевропейцев // История и археология. 2015. № 11 [Электронный ресурс]. URL: <http://history.sauka.ru/2015/11/2409> (дата обращения: 03.10.2016).

8 Глушкова, Т. Н. Археологический текстиль как источник по реконструкции древнего ткачества Западной Сибири [Текст] / Т. Н. Глушкова – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук – Барнаул : Алтайский государственный университет, 2004. – 45 с.

9 Сайт «Археология». В.Л. Янин (ред.). – Археология. [Электронный ресурс].

URL: <http://arheologija.ru/v-l-yanin-red-arheologiya/>

11 Сайт «Gumilevica». Л. Н. Гумилев. История народа Хунну. [Электронный ресурс]. – URL: <http://gumilevica.kulichki.net/HPH/index.html>

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

Ж. Б. Сауыбаева, З. Ж. Марданова

Еуазия территориясындағы тарихи сауда жолдары

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 16.06.17 баспаға тұсті.

Sh. B.Saurbaeva, Z. Sh. Mardanova

Historical trade roads on the territory of Eurasia

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 16.06.17.

Христовтың түгандық күнінде дейінгі кезеңдегі Еуазияның ішкі және сыртқы сауданың дамуының негізгі этапы, сонымен қатар еуазиялық сауда жолының негізгі маршруттары мен магынасы қарастырылады.

The article describes the main stages of development of domestic and foreign trade on the expanses of Eurasia in the period before Christ, as well as the importance and routes of the main Eurasian trade routes.

УДК 94(574)

С. С. Турғанбекова¹, З. Ж. Марданова²

¹магистрант; ²к.и.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова, г. Павлодар

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ИНТЕГРАЦИЯ И ДЕЗИНТЕГРАЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В настоящей статье рассматриваются проблемы Центральной Азии в современном глобализирующемся мире.

Ключевые слова: история, глобализация, интеграция, Центральная Азия.

ВВЕДЕНИЕ

Применительно к современной ситуации человеческий мир можно представить как противоборство интеграционных и дезинтеграционных процессов. С одной стороны, благодаря развитию и интенсификации самого широкого спектра социальных связей – экономических, политических, культурных и т.д., возникновению и актуализации новых видов деятельности и коммуникаций человеческий мир приобретает свойства целостности и единства. Возрастает осознание универсальных человеческих потребностей и проблем обеспечения жизнедеятельности, общности исторических судеб и безопасности народов. Это – интеграционный процесс, в ходе которого современный человеческий мир приобретает глобальный характер. С другой стороны, под воздействием роста национального и индивидуального самосознания и их освобождения происходит обособление и разъединение субъектов общественной жизни. Это – дезинтеграционная составляющая мировых процессов.

Народы Центральной Азии, как и другие серединные общества, обладают предрасположенностью и особым потенциалом участия в международном сотрудничестве, в интеграционных и глобализационных процессах.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Устойчивое развитие Центральной Азии и каждой из стран региона невозможно без обеспечения широкого регионального сотрудничества и полномасштабного включения в общемировые глобализационные процессы. Глобализация является эффективным инструментом в плане развития.

После распада Советского Союза под термином «Центральной Азия» в политических публикациях принято понимать совокупность территорий пяти государств: Казахстана, Киргизии, Узбекистана, Таджикистана, Туркменистана. По мнению В.Бузана, в качестве критерии обобщение их группировки в регион являются географическое положение, историко-этнические предпосылки, конфессиональная общность, общность экономических проблем, идентичные государственно-политические предпосылки (проблемы сохранения правящих элит, стабильности, суверенитета и территориальной целостности).

Вхождение центральноазиатских республик в мировое сообщество в эпоху ускорения глобализации было сопряжено со специфическими трудностями переходного периода. Образование новых независимых государств Центральной Азии

и их интеграция в мировую экономику проходило в условиях, когда глобализация приобрела невиданные ранее темпы. Она представляла собой серьезный вызов и для других стран с более устоявшимися институтами жизнедеятельности общества и экономики.

Вовлечение региона в мирохозяйственные связи значительно осложнялось и весьма неблагоприятными стартовыми условиями, существовавшими на момент обретения независимости. Бывшие советские центрально-азиатские республики были особенно глубоко включены в общесоюзный хозяйственный комплекс и меньше других открыты мировой экономике. В начале 90-х годов доля чистого материального продукта, поставляемого из других республик, составляла от 40 процентов в Казахстане до более половины в Туркменистане. В России, для сравнения, этот показатель не превышал 15 процентов. При этом товарообменные операции центрально-азиатских республик за пределами СССР составляли 10-15 процентов, тогда как в среднем по Союзу он доходил до 45 процентов.

Другим неблагоприятным фактором являлась сырьевая специализация Центральной Азии в общесоюзном разделении труда. Большая часть готовой продукции поставлялась из других республик в обмен на сырье. В недостаточной степени была развита промышленная индустрия, производства, ориентированные на выпуск продукции с добавленной стоимостью. Поэтому, достижение открытости экономик стран Центральной Азии, изначально была связана с проблемами структурных преобразований, повышением их эффективности, мобильности и конкурентоспособности на мировых рынках.

Существенным фактором, сдерживающим масштабное вхождение

стран региона в мирохозяйственные связи, является географическая замкнутость Центральной Азии. Наряду с отсутствием прямых выходов к морским портам, регион имеет сложную топологию, которая затрудняет развитие наземных связей со странами Юго-Восточной Азии.

Мировая статистика наглядно подтверждает взаимосвязь транспортной изолированности и процветания страны. В мире насчитывается 35 замкнутых государств. 28 из них расположены за пределами Европы, которая благодаря развитой системе судоходства «рекаморе», исторически сложившемуся международному разделению труда является обособленной.

Однако проблемы Центральной Азии в современном глобализирующемся мире, к сожалению, не ограничиваются только стартовыми экономическими предпосылками включения в мирохозяйственные связи. Регион находится в центре внимания международного сообщества и в силу исходящих от сюда угроз и вызовов. Проблема Центральной Азии состоит в том, что здесь имеет место комбинация всех основных угроз – международного терроризма, экстремизма, наркотрафика.

Также необходимо отметить экологические проблемы глобального масштаба. Самой известной является экологическая катастрофа Аральского моря, непосредственное воздействие которой ощущают 35 миллионов человек во всей Центральной Азии и вокруг нее.

Глобализация ставит перед центральноазиатским регионом задачу вписаться в современные глобальные процессы, сохраняя при этом свои специфические традиционные ценностные ориентиры, где духовная культура, является универсальной движущей силой человеческого развития. В современной Центральной Азии развитие культуры в

условиях глобализации связано с двумя идеологическими составляющими. Первое – это идея национального возрождения, осуществление которой представлено различными вариациями – от отрицания западного опыта до системы свободного мультикультурного и полиглоссического развития народов в Казахстане с возрождением национальных традиций.

Вторая идеологическая составляющая культурных процессов в Центральной Азии – идеология глобализма, проникающая через каналы массовой культуры и формирующая их.

В этих условиях в современном центральноазиатском социуме происходит противоречивая и сложнейшая трансформация одной социальной системы в другую, одних социально-нравственных ценностей в другие. И на фоне этих изменений происходит кардинальная трансформация сознания, менталитета, глубинная ломка норм и правил, стереотипов поведения, образа жизни.

Глобализация открыла беспрецедентные возможности для прогресса, но одновременно она породила и невиданные ранее вызовы и противоречия, порожденные geopolитическими особенностями Центральной Азии. Так, ее богатые природные ресурсы оказались в замкнутом транспортном пространстве с ограниченными выходами на мировые рынки и сравнительно слабо развитой сетью коммуникаций, главным образом внешних (многочисленные альтернативные нефте- и газопроводы существуют пока лишь на стадии проектов). К этим особенностям относятся и другие факторы: стремление новых государств к экономической самостоятельности и их экономико-транспортная привязанность к России; искусственный характер межгосударственных рубежей; значительные людские ресурсы (более 60 млн чел.) и нехватка квалифицированных

кадров, весьма усилившаяся в результате миграции русскоязычного населения; огромные водные ресурсы в горных районах и острейший дефицит воды; перенаселенность и недостаточность жизненного пространства в Ферганской долине (до 500 чел. на 1 кв. км) при огромных пустынных территориях.

Важно также отметить, что бурный процесс глобализации на рубеже тысячелетий столкнулся с той ситуацией, когда региональные культуры противопоставляют ему выработанные веками традиции, ментальные и geopolитические коды, историко-культурную память, моральные и религиозные нормы. Именно с позиций этой целостности следует принимать уже сегодня глобальные решения всем государствам Центральной Азии, входящим в нее, координировать и интегрировать свои усилия. По этому поводу исследователь Еркин У. Байбаров актуализирует выбор центральноазиатского варианта глобализации.

В эпоху глобализации развитие центральноазиатского социума характеризуется многократным усложнением его региональной структуры и расширением этнокультурных связей, а также возрастающей зависимостью от действий внешних факторов.

Однако не все негативные тенденции в экономике, обществе и государстве следует относить за счет глобализации. Также как не все успехи связаны только с интеграционными процессами.

Центральная Азия обладает значительным ресурсным потенциалом для реализации крупных региональных проектов. Несмотря на то, что известная американская исследовательница Марта Брилл Олкотт в своей брошюре «Revisiting the Twelve Myths of Central Asia» («Пересматривая двенадцать мифов о Центральной Азии») приходит к выводу, что единое цивилизационное

целое Центральной Азии представляет собой миф, предлагается рассматривать этот регион под углом зрения единого этнокультурного поля.

Современная Центральная Азия – это одна из самых обеспеченных в мире энергоресурсами регионов. Объединив ресурсный потенциал, Центральная Азия могла бы стать самодостаточным и развитым регионом с достойным уровнем жизни. Точно также решение главных проблем региона – транспортная изолированность, водные и энергетические вопросы, экология – может быть достигнуто только совместными усилиями всех стран.

В XXI веке региональная интеграция становится отличительной чертой мирового развития. В этом контексте заслуживает внимания идея создания Союза Центральноазиатских Государств (СЦАГ). Эта идея, выдвинутая Президентом РК Н. А. Назарбаевым еще в феврале 2005 года, является, по сути, возрождением идеи туркестанского федерализма. Несмотря на то, что данная инициатива не нашла поддержки у Узбекистана, можно предположить, что роль региональных экономических связей в будущем имеет потенциал.

Однако на сегодняшний день идея центральноазиатской интеграции не реализуется в желаемом объеме. В течение всего периода независимости отношения между республиками региона остаются весьма сложными и развиваются непоследовательно при одновременном действии двух противоположных тенденций: интеграции и дезинтеграции.

Более чем двадцатилетняя история государств Центральной Азии после обретения ими независимости прошла в попытках интегрироваться, которые, к сожалению, усугубляли дезинтеграцию. На данном этапе Центральная Азия не осознается входящими в нее странами как единый регион. Как правильно отмечает казахстанский исследователь

С. Күшкүмбаев, в условиях независимости страны постсоветской Центральной Азии в настоящее время развиваются под углом сугубо национальных интересов. Так, в сознании центральноазиатского социума до сих пор глубоко сидит мысль о национальной идентичности, которая тормозит интеграционный процесс. При этом следует подчеркнуть, что в условиях глобальной трансформации всех сторон жизнедеятельности центральноазиатского социума, интеграция ни в коем случае не имеет целью нивелирование национальной идентичности (язык, культура, обычаи и нравы).

Еще в меньшей степени можно говорить об общих экономических интересах. В силу приблизительно общей структуры хозяйства в странах Центральной Азии и отсутствия технологической специализации они являются не партнерами, а конкурентами.

Также существуют неразрешимые межгосударственные противоречия и конфликты (проблема границ, этнические анклавы, проблема распределения и регулирования водных ресурсов, таможенные барьеры и т.д.), усиленные политизацией этничности, наблюдавшейся в настоящее время. Далее, сказывается национальный эгоизм политической и бизнес-элит, которые, по справедливому замечанию Алексея Малашенко, «часто отождествляют свои собственные политические и коммерческие интересы с национальными». Именно по этой причине политические элиты стран Центральной Азии не заинтересованы в наднациональных структурах, которым будут переданы функции контроля. А без создания наднациональных структур полноценная интеграция невозможна.

Государства Центральной Азии находятся на разных уровнях социально-экономического и политического развития, а отсюда – разная степень интереса к интеграционным процессам в регионе.

Наконец, последнее – отсутствие заинтересованности в центральноазиатской самостоятельной интеграции у внешних сил. Все это делает проблематичной интеграцию в более широком формате.

При всем этом очевидно, что интеграция жизненно необходима странам региона. Идея безопасности является первичным побудительным мотивом к интеграции государств Центральной Азии.

Центральная Азия характеризуется наличием нескольких пересекающихся друг с другом региональных организаций по обеспечению безопасности завязанных с великими державами. Для эффективного обеспечения безопасности требуется система безопасности, которая базировалась бы на региональной идентичности. Ведь регион – это «особый» мир, которому присущи свой менталитет, образ мышления, традиции, мировоззрение, миросознание. Отсутствие регионального комплекса безопасности, включающего в свой состав только государства Центральной Азии, ставит на повестку дня исследование интеграционного потенциала региона. В этом исследовании важную роль играет анализ региональной идентичности Центральной Азии.

Однако задачи определения региональной идентичности для каждой из стран усложняются тем, что пространство новых центральноазиатских государств как бы разрывается на части силами экономического, этнического и культурного притяжения, находящимися за пределами национальной территории. В Центральной Азии основные организации по обеспечению безопасности региона – ОДКБ, ШОС, – строятся вокруг прилегающих к нему великих держав – России и Китая. Ведущую роль в этих организациях играют указанные державы,

а не государства Центральной Азии, участие которых ограничено.

Несмотря на наличие объективных оснований в виде общности территории, истории, культуры, этнических корней, языковой близости, принадлежности к мусульманскому миру, региональная идентичность Центральной Азии еще далека от своей зрелой и завершенной формы и находится в настоящее время в стадии своего формирования. Вследствие этого Центральная Азия к сегодняшнему дню не вывела свои определенные черты как культурно-цивилизационная целостность.

Среди социокультурных факторов региональной идентичности большое значение имеют ислам и тюркская идентичность государств Центральной Азии, однако их влияние на безопасность региона характеризуется больше дезинтеграционным потенциалом.

ВЫВОДЫ

Таким образом, проблема региональной консолидации, а вместе с тем и вопрос обретения региональной идентичности в Центральноазиатских республиках по-прежнему остается открытым. Вместе с тем, понимание необходимости сближения государств центральноазиатского региона за последние годы становится очевидным. В контексте современной геополитической архитектуры имеется осознание странами Центральной Азии важности возрождения и упрочения взаимосвязей, культивирование центральноазиатского единства. Сегодня это облекается в плоть различными двухсторонними, многосторонними договорами о совместных действиях в политической, экономической, культурной и других сферах, реальная отдача от которых ожидается в перспективе.

С. С. ТУРГАНБЕКОВА, З. Ж. МАРДАНОВА

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Казанцев, А. А. Центральная Азия: институциональная структура международных взаимодействий в становящемся регионе // Полис. – 2005. – № 2. – С. 78.
- 2 Марта Брилл Олкотт «Двенадцать мифов о Центральной Азии (Возвращаясь к написанному)». – М., 2001. – 30 с.
- 3 Кушумбаев, С. Центральноазиатская интеграция в контексте истории и геополитики // Интеграционные процессы в Евразии: политico-правовой аспект. – Алматы : Типография «Искандер». – 2003. – 96 с. – С. 19.
- 4 Казанцев, А. А. Центральная Азия: институциональная структура международных взаимодействий в становящемся регионе // Полис.
- 5 Каменчук, И. Л. Гуманитарная культура сквозь призму древнегреческой пайдей: основания толерантности // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 6 (2). – С. 419-423;
- 6 Центральноазиатская интеграция в контексте единого культурно-цивилизационного пространства // [Электронный ресурс]. – http://carnegiecenter.org
- 7 Диалектика глобализации: культурно-цивилизационный аспект./ Монография. – Germany : LAP Lambert Publishing, 2012. –300 с
- 8 Тенденции глобализации: поиски национальной и государственной идентичности Казахстана./Научная монография. – Астана, 2011. – 169 с.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

С. С. Турганбекова, З. Ж. Марданова

Заманауи Орталық Азия жаһандану, интеграция және ыдырауы

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 16.06.17 баспаға түсти.

S. S. Turganbekova, Z. Sh. Mardanova

Globalization, integration and disintegration in contemporary Central Asia

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 16.06.17.

Бұл мақалада қазіргі заманғы жаһанданған әлемде Орталық Азия мәселелерін талқылайды.

This article examines the problems of Central Asia in the modern globalizing world.

УДК 94(574)

A. Т. Шарипов

учитель истории, школа имени К. Шулембаева г. Аксу

ЭПОХА ГАЗЕТЫ «КАЗАХ»

В статье рассматривается общенациональный печатный орган – газета «Казах» и ее роль в становление национального самосознания Казахского народа.

Ключевые слова: партия, газета, автономия, государства, народ.

ВВЕДЕНИЕ

Большое значение в формировании политических взглядов алашского движения играла организация издания газеты «Казах» и их публицистическая деятельность на ее страницах. Газета «Казах», вышедшая с 1913 по 1918 гг., выражала идеи либерально-демократического направления. В ней сотрудничали лидер казахской конституционно-демократической партии и общенационального движения казахского народа, ученый-экономист А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, Ж. Аймаутов, М. Жумабаев и др. В период национального восстания 1916 г. объективно освещала весь процесс и призывала народ к сплочению и единству.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На страницах газеты «Казах» представители либерально-национальной интеллигенции неоднократно обращались к народу. Показателем политической зрелости движения «Алаш» стала их позиция в восстании 1916 года, получившая название как «тактика разумного компромисса», когда со страниц газеты «Казах» они пытались остановить казахский народ от участия в восстании с целью сохранения жизни народа. В своих письмах-обращениях они пытались донести до народа бессмыслицу сопротивления царскому указу: «Мы хотим сказать народу, нам придется примириться, иного выхода нет... давайте сравним, что тяжелее отзовется на народе, примирение

или сопротивление? Если примириться с указом – будет рушиться хозяйство, тяготы войны и смерть может унести жизни части призванной молодежи, однако буду обеспечены целостность и покой в нашем доме. Если же не примиримся – то правительство не просто затает обиду, а примет силу, причем, опираясь на законы ... вот они – два тяжелых пути решения вопроса. Из этих двух зол надо выбрать меньшее, мы считаем, что лучше было бы примириться» [1].

Газета «Казах» выходила как еженедельное издание. За период с февраля 1913 по январь 1918 вышло 265 номеров тиражом 30000 экземпляров. Отдельные номера выходили тиражом до 80000 экземпляров. «Созданная почти из ничего и существовавшая в тяжелых условиях царско-полицейского режима, – писал М. Дулатов, – благодаря умелому руководству и самоотверженному труду А. Байтурсынова газета перед закрытием имела собственную типографию, большой запас бумаги, небольшую библиотеку, тираж превышал 80000» [2, с. 302]. Редколлегия в новогоднем 45 номере за 1914 год сообщала, что газету выписывают казахи 10 областей. Кроме того ее получают читатели из Оренбурга, Уфы, Казани, Петербурга, Москвы, Томска, ряда других городов, а также Турции и Китая [3, с. 482].

Редактором газеты «Казах» во время оренбургской ссылки стал Ахмет Байтурсынов, к тому времени признанный лидер просветительского движения,

выдающийся поэт, публицист, ученый-турколог, по определению М. Дулатова, «творец школы казахской словесности», но прежде всего – с видением путей национального развития. Преданность идеалам освободительного движения, интересам консолидации и духовного взлета казахского народа, небываленный талант и энциклопедические знания во многих областях науки поставили его в первые ряды просветителей и духовных отцов нации. 19 мая 1914 года канцелярия Главного управления по делам печати разрешила исполнять обязанности второго ответственного редактора газеты «Казах» М. Дулатову. Страстный, кипучий, бескомпромиссный во многих отношениях, пламенный публицист, поэты-трибун, М. Дулатов со своей героической и трагической судьбой во многом напоминал Махамбета Утемисова 20 века. Газету «Казах» в 1918 году (№№ 261-265) редактировал Жанузак Жаныбеков.

Огромную роль в определении ведущей линии этой газеты, как и всего освободительного движения демократической казахской интеллигенции начала 20 века сыграл выдающийся борец за свободу казахского народа, политик, экономист, историк, этнограф, литератор, статистик-социолог, публицист, человек энциклопедического склада ума А. Букейханов.

Великолепная троица – А. Байтурсынов, М. Дулатов, А. Букейханов, составлявшая единое целое, сумела создать национальную газету века [4, с. 3]. Им удалось сплотить вокруг газеты «Казах» весь цвет казахской демократической интеллигенции, в том числе таких видных деятелей, как Шакарим Кудайбердиев, Магжан Жумабаев, Гумар Карапашев, Султанмахмут Торайгыров, Жусипбек Аймаутов, Беймбет Майлин, Жакып Акпаев, Халел Досмухamedов, Сабит Донентаев, Мусатафа Чокай, Мухаметжан Тынышпаев и многих других. Тем не менее, основную идею – теоретическую нагрузку

несли на себе А. Байтурсынов, М. Дулатов, А. Букейханов. Как свидетельствует подсчет исследователя К.Атабаева, больше половины опубликованных материалов на страницах газеты «Казах», на сегодняшний день имеющихся и представленных в энциклопедическом сборнике «Казах», написаны ими [5, с. 210]. Только А. Букейханов написал для «Казаха» около 200 статей.

В программной статье (автор Байтурсынов) газета названа «глазом, ушами и языком нации». По мнению редактора, газета призвана служить интересам людей, быть распространителем знаний, защитником народа, его духовным наставником. Таким образом, А. Байтурсынов мыслил создать поистине общенациональный орган.

Своими основателями газета была названа «Казах». Восстанавливая истинное название народа, они тем самым выразили протест против пренебрежительного отношения к инородцам со стороны колонизаторов, сеяли среди казахов идею патриотической гордости и единства.

В программной статье, помещенной в первом номере газеты, А. Байтурсынов открыто поставил вопрос о судьбе нации в условиях колониального режима. Он писал: « Для того, чтобы сохранить свою самобытность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре; для этого мы обязаны первым долгом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу».

Значительная часть публикаций на странице газеты «Казах» отводилась проблемам языка и литературы, этнографии, культуры и этики, педагогики, совершенствованию сознания народа применительно к рыночным условиям. Газета своими целенаправленными публикациями

формировала историческое сознание нации, определила задачи воспитания национальной гордости, на примерах жизни и деятельности таких выдающихся личностей, как Абай, призывала подняться до уровня абаевской мудрости, радеть за свой народ, следовать его традициям, гуманистическим принципам. Газета доказывала, что для построения демократического независимого государства необходимы в первую очередь знания родного языка и литературы, профессионализм, богатство национальной экономики. А. Байтурсынов отмечал «чтобы не отставать от других, мы должны быть грамотными, богатыми и сильными. Чтобы быть грамотными, надо учиться. Чтобы быть богатыми, нужен профессионализм. Чтобы быть сильными, нужно единство. В этом направлении надо работать [6, с. 243].

ВЫВОДЫ

Газета «Казах» издавалась на переломном этапе истории казахского народа и сыграла судьбоносную роль. Ее отличала концептуальность, высокая публицистичность, сочность казахского литературного языка, верное служение наущенным интересам своего народа. Не случайно М. Аузев период с 1913 по 1918 г. назвал «эпохой газеты «Казах» [6, с. 18]. Он же в открытом письме деятелем культуры («Қазақтағы қалам қайраткерлерінә. Ашық хат») отмечал, что в истории казахского печатного слова не было ни одного издания за исключением «Казаха», который выполнил бы миссию воспитателя народа, безошибочного определившего свое направление, возвышавшего национальных дух.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Очерк об общественно-политической и научной деятельности А. Н. Букейхана (Букейханова). – [<http://www.elimai.kz/zhizn-i-smert-lidera-alash-ordy.html>]
- 2 Дулатов, М. Шығармалы. – А., 1991.
- 3 «Қазақ» Құрастырушылар: Сұханбердин, С.Дөйтів, Қ.Сақов. – А., 1998.
- 4 Букейханов, А. Шығармалары (кіріспе, авт. М. Қойгельдиев). – М. А. 1994.
- 5 Атабаев, К. Қазақ баспасөзі. Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918 жж.). – А., 2000.
- 6 Байтурсынов, А. Ак жол А., 1991.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

*A. T. Sharipov
«Казак» газетінің дәүірі*

К. Шулембаев атындағы мектеп. Ақсу қ.
Материал 16.06.17 баспаға түсті.

*A. T. Sharipov
The epoch of the newspaper «Kazakh»*

School after K. Shulembaev, Aksu 7
Material received on 16.06.17.

Мақалада жалпы үлттық баспа мүшесі - «Казақ» газетің және оның қазақ ҳалқының үлттық санасын қалыптастырудагы ролі қарастырылады.

The article deals with the nationwide printed organ-newspaper «Kazakh» and its role in the formation of the national self-consciousness of the Kazakh people.

А. Т. Шарипов

А. Т. Шарипов¹, М. С. Жумабаева²

учители истории, Школа имени К. Шулембаева, г. Аксу

ПАРТИЯ АЛАШ И СТАЛИНСКИЕ РЕПРЕССИИ

В статье рассматривается положение интеллигентии партии Алаш во время сталинских репрессий.

Ключевые слова: партия, Алаш, Сталин, репрессии, государства.

Память о жертвах политических репрессий и голода всегда будет священной

Назарбаев Н. А.

ВВЕДЕНИЕ

В 1930-х годах в стране повсеместно установились социалистические отношения. Земля, фабрики и заводы, колхозы и совхозы перешли в собственность государства. С одной стороны, провозглашалась общественная собственность на средства производства, с другой – шло отчуждение крестьянства от земли. Рабочие продолжали оставаться бесправными, отстраненными от централизованной государственной собственности. В стране утвердилась бюрократическая централизация, провозглашенная Конституцией СССР 1936 г. Суверенитет республик не получил на деле полной реализации. Республики были лишены законодательной инициативы, чому способствовал диктат Центра. Социализм принимал тоталитарный, казарменный характер.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Теория Сталина об обострении классовой борьбы по мере продвижения по пути социализма послужила базой для расширения функций карательных органов, ограничения роли Советов как органов государственной власти. Все больше и больше попирались права личности. В составе союзного Наркомата внутренних дел

был создан особый совещательный орган, применяющий репрессивные меры (ссылка, заключение в исправительные лагеря, высылка за пределы СССР).

Много суровых испытаний жертв, и лишений выпало в 20 веке на долю нашей страны. две мировые и гражданская Война, голод и разруха, политическая нестабильность унесли десятки миллионов жизней, заставляя вновь и вновь восстанавливать разрушенную страну. Но и на этом фоне страшными страницами нашей истории стали политические репрессии. Политическими репрессиями признаются различные меры принуждений, применяемые государством по политическим негативом, в виде лишения жизни или свободы, выдворения из страны, и лишения гражданства, выселения групп населения из мест проживания, направления в ссылку, высылку и на спецпоселения, привлечения к принудительному труду в условиях ограничения свободы, помещения на принудительное лечение в психиатрические учреждения, а также другие ограничения прав и свобод лиц по классовым, социальным, национальным, религиозным или иным признакам, осуществляющиеся госорганами или должностными лицами государства

История ничего не забывает и обо всем помнит. Эту простую истину забыли те, кто пытался вычеркнуть из памяти народа целую главу истории и главу трагическую. Репрессии в Советском союзе, охватившие более чем четверть века

и принесшие боль и страдания огромному количеству своих сограждан не могут быть с легкостью забыты. Пока жива память о тех людях, которые безвинно пострадали в кровавой мясорубке тех лет.

В Республике Казахстан проделано много работы по восстановлению исторической памяти народа. Указом Президента Республики Казахстан от 30 декабря 1996 года 1997 год был объявлен Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий, а указом от 5 апреля 1997 года 31 мая был установлен как День памяти жертв политических репрессий.

В современных условиях народ получил возможность узнать свое прошлое в истинном свете, ведь умалчивание исторической правды равносильно забвению памяти.

Изучение истории сталинских репрессий началось только в конце 80-х годов XX века в связи с объявлением политики гласности в СССР. Культ личности Сталина был разоблачен на XX съезде КПСС, на котором выступил с докладом Н. С. Хрущев. Многие необоснованно репрессированные в годы тоталитаризма были реабилитированы. Но поскольку сам лично Хрущев и другие партийные функционеры сами были замешаны в преступлениях «сталинизма», полное и объективное исследование данной проблемы затянулось на долгие годы. Научные труды и публикации,...

Массовые политические репрессии – одна из самых мрачных страниц в истории Казахстана. Советская власть практически превратила республику в тюремно-лагерный застенок, разместив на ее территории самые крупные лагеря – Карлаг, Степлаг, АЛЖИР, а также другие структуры ГУЛАГа – Главного управления лагерей. Официальная статистика свидетельствует, что за годы репрессий в казахстанские лагеря было сослано 5,5 миллиона человек, но некоторые называют

другие цифры. Например, российский историк Рой Медведев считает, что жертв репрессий было значительно больше – примерно сорок миллионов человек!

Ученые института истории продолжают изучать трагическую эпоху. В Казахстане с 1921 по 1954 год по политическим мотивам было осуждено 100000 человек, 25000 из них расстреляны... Закономерным результатом становления тоталитарной власти стало раскручивание репрессивной машины. Усилились политические преследования участников партии Алаш, высказывавших сомнения в правильности политики центра. Грубо нарушились права республики, не считались с национальными особенностями и интересами Казахов. Политика давления усилилась с Голощекиным.

Политика Малого Октября привела к бедствиям и массовым репрессиям 1937-1938 годах. Несогласных с «преобразованиями» под разными предлогами в 1927-29 гг. удаляли из республики – Нурмаков, Рысколов. Сняты со своих постов нарком просвещения Садвокасов. К концу 20-х гг. подозрительность и нагнетание стали всеобщими. В 1928 г. была репрессирована большая часть интеллигентии, бывшие деятели Алаш Орда - Дулатов, Жумабаев, Аймаулов. В конце 1928-х г. По ложному обвинению были арестованы 44 человека из числа так называемых «Буржуазных националистов». Ж. Аймаулов, Х. Габбасов, А. Байдильдин, Д. Адилев, Г. Биримжанов были арестованы в сентябре-октябре 1930 г. Вскоре 15 из них были сосланы в Центрально-Черноземную область России. Почти все они были вновь репрессированы и расстреляны в 1937-1938 гг. А. Байтурсынов и М. Жумабаев, отбыв наказание, в 1937 г. были повторно привлечены к ответственности за участие в деятельности партии «Алаш» и расстреляны в 1937-1938 гг. В это время начинаются поиски врагов, случайные аварии на шахтах объясняются их поисками, фабрикуются

уголовные дела, проводятся чистки в партийных организациях. Было создано большое количество лагерей – Сазлаг, Карлаг, Алжир и многие другие.

Были репрессированы и расстреляны представители казахской литературы С. Сейфуллин, Б. Майлин, И. Жансугуров, М. Жумабаев, М. Дулатов. Серьезный урон был нанесен науке Казахстана. Подвергались репрессиям основатель казахской лингвистики А. Байтурсынов, известный ученый языковед профессор К. Жубанов, основатель исторической школы С. Д. Асфендияров, один из руководителей Казахского филиала АН СССР М. Тулеев и др.

Была придумана версия о том, что «национал-фашисты» во главе с заместителем председателя СНК РСФСР Т. Рыскуловым, председателем ЦИК Казахской АССР У. Кулембетовым и другими хотели «отделить Казахстан от СССР и отдать его под протекторат Японии, а сами они являются японо-германскими шпионами».

В числе пунктов обвинения, по которому делятели партии «Алаш» предстали перед тройкой ОГПУ, были: противодействие политике Советской власти; установление связи с З. Валидовым, находившимся в Восточной Бухаре и руководившим басмачеством в Фергане; организация боевой группы молодежи для совершения террористических актов по отношению к ответственным работникам; подготовка военных кадров из молодежи; организация кружка «Алка» с целью установления связи с басмачеством; срыв кампаний и мероприятий по землеустройству; проведение антисоветской агитации и др. Как свидетельствуют дела так называемых «врагов народа», осужденных и расстрелянных в 1937-1938 гг. в Казахстане, кроме обвинений об участии в деятельности правых оппортунистов и троцкистов, а также буржуазных националистов, им зачастую вменялись в вину провалы в

экономике, в особенности, в сельском хозяйстве начала 1930-х годов.

Культура Центрального Казахстана формировалась в 30-е годы в критериях широкой зоны концлагерей: Карлаг, Степлаг, Песчанлаг, АЛЖИР и др. – филиалов ГУЛАГА. Это был период ускоренной индустриализации края, когда тут обширно употреблялся труд заключенных, депортированных и раскулаченных [1, с. 16].

Когда открылся Акмолинский лагерь жен изменников родины, в его заглавии не было кавычек. Конкретно так слово «изменники» сейчас написано на вывеске у Аллеи Жертв Репрессий в поселке Акмола близ Астаны. Сначала тут была так именуемая «26-я точка». На ее базе в январе 1938 года появился Акмолинский лагерь жен «изменников» родины. Он относился к Акмолинскому спецотделению Карлага НКВД (Карагандинского лагеря НКВД). Узницы лагеря окрестили его кратко: АЛЖИР. В этом лагере волей Сталина оказались около восьми тыщ дам, вся вина которых состояла исключительно в том, что они не кинули собственных мужей, первыми брошенных в жернова репрессий 1930-х годов. По всему Русскому Союзу были раскиданы сотки лагерей ГУЛАГа, АЛЖИР был одним из этих эпицентров ада на Земле. Приказ НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 года положил начало массовым репрессиям против ЧСИР – членов семей изменников Родины. Этот документ отдал право без доказательств вины арестовывать и направлять в лагеря сначала жен преследуемых по политическим мотивам. В недлинные сроки в течение нескольких месяцев были арестованы и осуждены на 5-8 лет ИТЛ фактически все супруги «изменников Родины» [2, с. 18].

Тоталитарный режим в Казахстане проявился в особо уродливой форме. Территория Казахстана перевоплотился в крупный лагерь, в республике были сделаны лагеря: Дальний, Степной,

Песчаный, Камышлаг, Актюбинский, Жезказганлаг, Петропавловский, спецлагерь Кингир, Усть-Каменогорский. Наикрупнейшим из них был Карлаг – Карагандинский лагерь особенного режима. Он был сформирован 13 мая 1930 года постановлением СНК СССР

Если в середине 1937 г. в составе ЦК Компартии Казахстана было 85 членов, 35 кандидатов, 11 членов ревкома (всего – 121 человек), то к концу этого же года осталось только 68 человек, т.е. было уничтожено более половины членов ЦК. Суровым наказаниям подвергались не только сами репрессированные, но и их семьи, дети. Таким образом, к трагедии крестьянства прибавилась трагедия, интеллигенции, став тем самым трагедией и Несчастью всего казахского народа. В настоящее время в республике реабилитировано около 40 тысяч жертв сталинского террора. Возвращены народу добрые имена А. Байтурсынова, М. Жумабаева, Ж. Аймаутова, А. Букейхановэ, М. Дулатова,

М. Тынышпаева, С. Асфендиярова и многих других деятелей Казахстана.

ВЫВОДЫ

Сущность тоталитарного режима в Казахстане проявилась в особо уродливых формах. Придание республике статуса союзной, различные общественные преобразования проходили под жестоким диктатом тоталитарного режима. Все силы идеологической системы КПСС были направлены на формирование безликой массы «общности советских людей». Появилась послушная интеллигенция, целая армия верных чиновников-управленцев, главным методом управления стал террор. Отсчет истории начинали только с 1917 г. Как известно, политические репрессии в Казахстане продолжались в конце 40-х и в начале 50-х гг. На этот раз они были связаны с перетряской на идеологическом фронте. В Казахстане они охватили область науки, литературы и искусства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Абдакимов, А. История Казахстана (с древних времен). – Алматы : РИК, 1994. – 235 с.

2 Ардатова, Л. Шаги в мглу [Долинка. Карлаг] // Индустр. Караганда. – 1999. – 1 сент.

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

*A. T. Sharipov, M. S. Zhumabaeva
Алаш партиясы және сталиндік құғын-сүргіндер*

К. Шулембаев атындағы орта мектебі, Ақсу к.
Материал 16.06.17 баспаға тусти.

*A. T. Sharipov, M. S. Zhumabaeva
The Alash party and the stalinist repressions*

School after K. Shulembaev, Aksu.
Material received on 16.06.17.

Мақалада сталиндік құғын-сүргіндер уақытындағы Алаш партиясының зиялы қауымының жағдайы қарастырылады.

The article examines the position of the Alash party intellectuals during the Stalinist repressions.

А. Т. ШАРИПОВ, М. С. ЖУМАБАЕВА

109

A. T. Шарипов

учитель истории, школа имени К. Шулембаева, г. Аксу

ПРОГРАММА ПАРТИИ «АЛАШ»

В статье рассматривается программа партии «Алаш» и ее актуальность в наши дни.

Ключевые слова: партия, программа, автономия, государства, народ.

«Нам нужно показывать и создавать новых героев нашего времени – тех, на кого должна будет ориентироваться наша молодежь»

N. A. Назарбаев.

ВВЕДЕНИЕ

Программа партии «Алаш» является результатом идеино-политической мысли либерально-демократического крыла казахской интеллигенции. Разработка программы была длительным процессом. Идея по созданию, функционированию казахской национальной автономии формировалась с момента появления на политической арене алашского движения. Точкой отсчета можно считать 1905 год, с участия представителей алашской интеллигенции в разработке «Каркаралинской» петиции. К лету 1905 года Ж. Акпаев совместно с О. Альжановым подготовили основной текст «Каркаралинской» петиции царскому правительству, которая была принята на знаменитой Кояндинской ярмарке. Содержание документа было согласовано с А. Букейхановым, А. Байтурсыновым. К 26 июня 1905 г. ее подписали 12761 человек. Петиция была составлена на имя председателя Совета Министров С. Витте. В петиции определялись причины ухудшения положения казахского народа: «введение в стране «Степного положения», созданного бюрократическим путем без всякого соображения с истинными потребностями населения, неуважение

к закону со стороны администрации, ставящей на место закона свое усмотрение, полное пренебрежение к духовным и экономическим интересам, предлагали пути устранения... недостатков... управления киргизским (казахским) краем и просили принять соответствующие современным условиям жизни населения меры» [1, с. 15].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Свержение царского режима и демократизация общественно-политической жизни в стране позволили организационно оформить движение «Алаш». В июле 1917 г. На всеказахском съезде в Оренбурге была образована партия «Алаш». Вскоре был разработан проект программы партии, состоящий из 10 разделов. Основной целью партии было создание казахской автономии в составе Российской федеративной демократической республики [2, с. 19].

Сам факт создания национальной политической организации в нашей отечественной истории не до конца осознается. Тем более, что многие положения, в свое время выдвинутые руководителями партии «Алаш», сохраняют свое значение и поныне. Это была не националистическая, а патриотическая организация, которая ставила своей целью постепенную трансформацию казахского общества и ее адаптацию к современным реалиям. Необходимость учета уровня развития общества, традиций образа

жизни сопровождается либеральными положениями, направленными на модернизацию. Условия того времени не позволяли создать суверенный независимый Казахстан, вследствие этого в программе появляется положение о федеративной, демократической России, состоящей из самостоятельно управляемых автономий. «Во главе правительства стоит учредительное собрание, в промежутках – президент, избираемый учредительным собранием и Государственной думой на известный срок. Президент управляет через Совет Министров, ответственный и перед учредительным собранием и Государственной думой». Демократическое начало закрепляется в реализации права выбора всеми гражданами без различия происхождения, вероисповедания и пола. Составители программы подчеркивали необходимость утверждения светских основ государства.

Большое значение в формировании политических взглядов алашского движения играла организация издания газеты «Казах» и их публицистическая деятельность на ее страницах. Газета «Казах», выходившая с 1913 по 1918 гг., выражала идеи либерально-демократического направления. В ней сотрудничали лидер казахской конституционно-демократической партии и общенационального движения казахского народа, ученый-экономист А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, Ж. Аймаутов, М. Жумабаев и др. В период национального восстания 1916 г. объективно освещала весь процесс и призывала народ к сплочению и единству. На страницах газеты «Казах» представители либерально-национальной интеллигенции нюднократно обращались к народу. Показателем политической зрелости движения «Алаш» стала их позиция в восстании 1916 года, получившая название как «тактика разумного компромисса», когда со страниц

газеты «Казах» они пытались остановить казахский народ от участия в восстании с целью сохранения жизни народа. В своих письмах-обращениях они пытались донести до народа бессмысленность сопротивления царскому указу: «Мы хотим сказать народу, нам придется примириться, иного выхода нет... давайте сравним, что тяжелее отзовется на народе, примирение или сопротивление? Если примириться с указом – будет рушиться хозяйство, тяготы войны и смерть может унести жизни части призванной молодежи, однако буду обеспечены целостность и покой в нашем доме. Если же не примиримся – то правительство не просто затает обиду, а примет силу, причем, опираясь на законы... вот они – два тяжелых пути решения вопроса. Из этих двух зол надо выбрать меньшее, мы считаем, что лучше было бы примириться» [3].

Народное просвещение. Всеобщее, бесплатное обучение на родном языке. Открыть в Киргизии на киргизском языке среднее и высшие учебные заведения, область просвещения должна быть автономной; учащие по выбору. Открывать библиотеки, читальни.

Земельный вопрос. В первую очередь должно быть устроено на землях коренное население и впредь, до окончательного устройства киргиз, прекратить вселение в киргизский край извне. Незаселенные свободные участки и освободившиеся предоставить коренному населению. Норма трудового землепользования устанавливается местными земельными комитетами в зависимости от качества земельных угодий и роста сельского хозяйства, а излишек, оставшийся после землеустройства, поступает в фонд местных органов самоуправления (земств). Из указанного фонда земель, по мере увеличения населения (прироста) наделяются безземельные или малоземельные батраки. В Туркестане вместе с земельными угодьями должны

поступать в общее распределение и водохранилища. При землеустройстве проводить общинное уравнительное землепользование (делить земли между аулами или другими хозяйственными единицами). Воспретить торговлю земельными угодьями. Горные богатства должны составлять достояние государства, но ближайшим хозяином являются органы местного самоуправления (земства). Большие лесные угодья и бассейны, имеющие крупное значение, должны находиться в руках государства, а второстепенного порядка – в руках местных органов самоуправления [4].

В области образа правления государством члены партии «Алаш» были едины с программой партии эсеров, суть которых сводилось к демократическому государству в лице парламента и органов самоуправления. Во втором пункте программы партии «Алаш» мы замечаем причины выхода А. Букейханова из партии кадетов, которые стремились к унитарному государственному устройству, и отказывались предоставить казахскому народу право на национальную автономию. Также можно задаться вопросом: почему существовало только стремление к самостоятельности только в форме автономии, без выдвижения требований о полной независимости? Но если глубже посмотреть на эту проблему, то можно заметить что второй пункт отражал реализм позиции А. Букейханова, который объективно оценивал положение казахского общества. Он учитывал достаточно глубокую интегрированность края в российскую политico-экономическую систему, исторически сложившуюся взаимосвязь России и Казахстана, весьма значительную вероятность утери даже минимальной самостоятельности в случае провозглашения полного суверенитета.

В девятом пункте партии «Алаш» прямо поставлена цель об образовании на родном языке в средних и высших

учебных заведениях. Здесь мы опять же можем наблюдать сходство взглядов «Алаш» и меньшевиков, которые восьмом пункте своей программы говорили о праве населения получать образование на родном языке, право каждого гражданина объясняться на своем родном языке, и введение родного языка наравне с государственным во всех местных, общественных и государственных учреждениях. В заключительном пункте партии «Алаш» следует отметить единство взглядов партии «Алаш» и партии социал-революционеров (эсеров), о национализации земель.

В сущности, программа «Алаш» представляет воплощение стремлений буржуазно-демократических слоев казахского народа: в нем мы находим небольшую часть эсеровщины (образ правления, земельный вопрос и др.), меньшевизма (программа по рабочему вопросу). В Казахстане, революция зародилась в форме буржуазно-национального движения, что мы и видим в попытке создать партию «Алаш». Модернизация экономики, правовая база, способная реализовать нужды и запросы граждан, равноправие, согласие и мир, на котором партия «Алаш» настаивали всегда, культурный прогресс нации, привлечение не только элиты, но и широких масс к политическим процессам посредством включения в

представительные органы, общественные структуры – эти идеи остаются актуальными. Члены партии «Алаш» были преданы тем вечным ценностям, в которых сегодня мы нуждаемся больше всего: любовь к Отечеству и своему народу, бескорыстие, честность и честь, уважение к труду и знанию, верность долгу, жертвенность во имя высоких идеалов. Таким образом, фундамент современной казахской государственности был заложен в начале XX века представителями политической партии «Алаш» [6].

Например: идеи демократического, светского государства, свободы выбора, совести, слова, где главной ценностью является человек и его интересы.

ВЫВОДЫ

Модернизация экономики, правовая база, способная реализовать нужды и запросы граждан, равноправие, согласие и мир, на котором партия «Алаш» настаивали всегда, культурный прогресс нации, привлечение не только элиты, но и широких масс к политическим процессам посредством включения в

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Алаш Орда: сборник документов. Сост. Н. Мартыненко – Алма-Ата : Айкап, 1992 г. – 192 с. 2. Сәтбаев Ш. Сөүлі әulet. – А. : Қазақстан, 1996. – 175 б.

2 Алаш-Орда. Сб. Документов. – Кзыл-Орда. 1929.

3 Очерк об общественно-политической и научной деятельности А. Н. Букейхана (Букейханова). – [<http://www.elmai.kz/zhizn-i-smert-lidera-alash-ordy.html>] Теренник М. Дело Базыкена Оскенбаева // Новое время, 2001. – 11 апреля.

представительные органы, общественные структуры – эти идеи остаются актуальными. Члены партии «Алаш» были преданы тем вечным ценностям, в которых сегодня мы нуждаемся больше всего: любовь к Отечеству и своему народу, бескорыстие, честность и честь, уважение к труду и знанию, верность долгу, жертвенность во имя высоких идеалов. Таким образом, фундамент современной казахской государственности был заложен в начале XX века представителями политической партии «Алаш» [6].

4 Артықбаев, Ж. О. История Казахстана. – Астана, 2004. – 159 с.

5 Аманжолова, Д. А. – Истоки национальной демократии. [Электронный ресурс] – <http://expertonline.kz/a1876/>

6 Сравнительный анализ программы партии «Алаш» и Конституции Республики Казахстан [Электронный ресурс] – [<http://akuis.kz/index.php?cont=long&id=185&year=2011&today=29&month=08>]

Материал поступил в редакцию 16.06.17.

*A. T. Шарипов
«Алаш» партиясының бағдарламасы*

К. Шулембаев атындағы мектебі, Ақсу к.
Материал 16.06.17 баспаға тусти.

*A. T. Sharipov
The program of the party «Alash»*

School after K. Shulembaev, Aksu.
Material received on 16.06.17.

Макалада «Алаш» партиясының бағдарламасы жөнө оның бүгінгі күндердегі озектілігі қарастырылады.

The article considers the program of the «Alash» party and its relevance in our days.

А. Т. Шарипов

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕРИ

Баспа мүшелері авторларға журналдарда мақалаларын жариялауға дайындық кезінде келесі ережелерді ескерулерін сұрайды.

Баспа журналдарына тапсырылатын ғылыми мақалалар мақалаларды рәсімдеу базалық баспа стандартына сай 7.5-98 МС «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Басылатын материалдарды баспалық әрлеу», мақала маңындағы библиографиялық тізімдер ГОСТ 7.1-2003 сәйкес «Библиографиялық жазу. Библиографиялық сипаттамасы. Жалпы талаптар және құрастыру ережелері» сәйкестеліп рәсімделуі қажет.

Мақалалар төменде берілген ережелерге сай рәсімделуі қажет:

- Журналға мақалалар барлық ғылыми бағыттар бойынша 1 данада, компьютерде терілген бет шеттері барлық жағынан 30 мм., Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) WINDOWS» үшін мәтіндік редакторда барлық материалымен электронды түрде болуы шарт.

- Мақаланың жалпы көлемі, аңдатпаны, әдебиеттерді, кестелер, суреттер мен математикалық формулаларды қоса баспа мәтіні 10-12 беттен аспауы қажет. Мақаланың мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (казак тілі үшін).

Мақалада болуы тиіс:

1 **ӘОЖ** кесте бойынша әмбебап ондық жіктелу;

2 **Автордың тегі, аты-жөні** – қазақ, орыс және ағылшын тілінде (бас әріппен кою шрифтпен, абзац 1 см сол жақ жиекте, ұлгіні қараңыз);

3 **Ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, қызмет орны (оку орны), қала атауы** (шетелдік авторларға ел атауы);

4 **E-mail;**

5 **Мақаланың атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбы мен жүргізілген ғылыми зерттеудің нәтижесін көрсетуі керек. Мақаланың басына ақпараттылығы, қызығушылығы және бірегейлігі енгізілуі қажет (12 сөзден кем емес, жазба әріппен, қою шрифтімен, абзац 1 см сол жақ жиекте, уш тілде: орыс, қазақ, ағылшын, ұлгіні қараңыз);

6 **Аңдатпа** – мақаланың мазмұны, түрі, формасы және басқа ерекшеліктерінің қысқаша белгілеу сипаттамасы. Автордың ойынша, негізгі және құнды кезеңдерін, нысанын, олардың жүргізген зерттеулерінің нышаны мен қорытындысын көрсетуі керек. Аңдатпа қазақ, орыс және ағылшын тілінде беріледі (аңдатпаның көлемі – 30-150 сөз, жазба әріппен, қою емес шрифтпен 12 кегль, абзац шегінісі сол және он жақтан 1 см, ұлгіні қараңыз);

7 **Кілтті сөздер** – нысан терминдеріндегі мәтіннің мазмұнын, зерттеудің әдістері мен ғылыми саласын айқындастырын сөздер жинағы (кілтті сөздер берілген мақаланың тілінде рәсімделеді, кегль – 12 пункт, курсив, сол және он жағынан шегініс – 3 см). Кілтті сөздердің саны – 5-8, кілтті сөз ішіндегі сөздер саны – 3

аспауы қажет. Мағыналық ретімен, мәселен, басты сөз тізімнің басында жазылуы қажет. (ұлгіні қараңыз);

8 Мақаланың негізгі мәтіні бөлімдердің белгілі кезегімен баяндалып төмендегілерді қарастырады:

- **KIPICPE / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION** сөзі (кою емес басты әріппермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады, ұлгіні қараңыз).

Алдындағы ғалымдардың жұмыстарының нәтижелерін бейнелеу қажет, олар қандай жетістіктерге жетті, нені әрі қарай зерттеу керек, қандай баламалар бар (егер алдында қарастырылған жұмыстар жоқ болса, онда басымдығын немесе шектес зерттеулерді көрсету қажет). Библиографияны көрсету басқа біреулердің енбектерін иемдену белгілерінен тасалануға мүмкіндік береді. Кез-келген ғылыми ізденіс алдыңғы (шектес) ғалымдардың жаңалық ашуларына сүйенеді, сондыктan ақпарат алынған деректерге міндетті түрде сілтеме жасау қажет. Сондай-ақ, зерттеу әдістерін, рәсімін, құрал-жабдықтарын, өлшек параметрлерін, т.с.с. суреттеуге болады (1 беттен аспау керек).

- **НЕГІЗГІ БӨЛІМ / ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / MAIN PART** сөзі (кою емес басты әріппермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады).

Бұл теоретикалық қорытындыны шығару нәтижесінде зерттеу үдерісі немесе пікірлер реттілігінің бейнесі. Ғылыми-практикалық мақалада эксперимент немесе тәжірибелі кезеңдері мен сатылары, аралық нәтижелері және жалпы қорытындының дәйектемесі математикалық, физикалық немесе статистикалық түсіндірмелері сипатталады. Қажеттілік туындаса жағымсыз нәтижелі тәжірибелі қолдануға болады. Жұмсалған құштер келесіде ұқсас сынауларды жүргізуге және басқа ғалымдар үшін жолын жояды. Жағымсыз нәтижелердің саны мен барлық түрлерін, оларды шығару шарттары және қажетті жағдайда оларды жою әдістерін сипаттау қажет. Жүргізілетін эксперименттік қана емес, сондай-ақ, теоретикалық зерттеулер көрнекі түрде берілуі қажет. Бұл кесте, схема, графикалық модельдер, графикалар, диаграммалар, т.с.с. болуы мүмкін. Формулалар, тендеулер, суреттер, фотография және кестелердің атауы болуы керек (10 беттен аспауы қажет).

- **ҚОРЫТЫНДЫ / ВЫВОДЫ / CONCLUSION** сөзі (кою емес басты әріппермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады).

Жүргізілген зерттеудің негізгі жетістіктер тезистері жинақталады. Олар негізгі анықталған заңдылықтар сипаттамасы ретінде жазбаша, кесте, график, сандар мен статистикалық көрсеткіштер түрінде көрсетілуі мүмкін. Қорытынды автордың түсіндіруінен көрсетілуі керек, бұл басқа ғалымдарға деректердің сапасын бағалауға және өз нәтижелерінің түсіндірмесін беруге мүмкіндік туғызады. (1 беттен аспауы керек).

9 **Пайдаланған деректер тізімі** төмендегілерді қарастырады:

- **ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / REFERENCES** сөзі (кою емес басты әріппермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады).

Әдебиеттер кезегі келесі түрмен анықталады: алдымен мақалада өзініз реттік сілтеме жасаған деректер бойынша реттік сілмемелер. Одан кейін мақалада

көрсетілмеген, бірақ өзініздің ойынызша, катаглас жүргізілетін шектес жұмыстар, оқырмандарға ұсынылатын қосымша деректер. Қолемі 20 әдебиет санынан аспауы керек (сілтемелер мен ескертурлер алмаспайтын реттік санымен белгіленіп төрт бұрышты жақшага алынып жазылады). Макала мен әдебиеттер тізімі 7.5-98 МС; 7.1-2003 МС сәйкес рәсімделуі қажет (үлгіні қараныз).

10 **Кестелер, суреттер** және сурет астындағы жазулар мақаланың мәтінін көрсетеді. Электронды нұсқада суреттер мен суреттемелер TIF немесе JPG форматында 300 дрі аспауы керек.

11 **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor терілуі қажет (әрбір формула – бір нысан).

Жеке парапта

Қағаз және электронды нұсқада толық пошталық мекен-жайы, жұмыс орнының және үй телефон нөмірлері, e-mail (авторлармен баспа қызметкерлерінің байланыс жасауды үшін, баспаға жарияланбайды) келтіріледі;

Авторларға ақпарат

Барлық мақалалардағы докторы немесе кандидатының екі рецензиясы болуы керек. «ПМУ Хабаршысы» журналының химия-биология сериясының мақалаларына қосымша сарапшы қорытындысы қажет.

Баспа мақаланың әдеби және стилистикалық өндөрумен айналыспайды. Қажетті жағдайларда авторға мақала қайта өндөуге қайтарылады. Мақаланың мазмұнына Автор толығымен өзі жауапты. **Талантарға сай емес қатемен рәсімделген мақалалар авторларға қайтарылады.** Мақаланың қабылдану күні баспаның мақаланың соңғы нұсқасын алған күн болып саналады.

Макалалар баспаға түскен мөлшерде басылады.

Журналдардың баспа кезеңі – жылына төрт рет (квартал бойынша).

Макаланы (қағаз түрінде, электронды нұсқасын, рецензияның және төлем түбіртегінің түпнұсқасын) мына мекен-жайға жіберу қажет: 140008, Қазақстан, Павлодар қ., Ломов көшесі, 64, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, «Кереку» баспасы, 137 каб.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (ішкі нөмір 1147).

e-mail: kereku@psu.kz

Фылыми журналда басылым құны 5000 (Бес мың) теңге.

Біздің реквизиттер:

РГП на ПХВ Павлодарский

государственный университет имени С.

Торайгырова

РНН 451800030073

БИН 990140004654

АО «Цеснабанк»

ИИК KZ57998FTB00 00003310

БИК TSESKZK A

Кб6 16

Код 16

КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский

государственный университет имени С.

Торайгырова

РНН 451800030073

БИН 990140004654

АО «Народный Банк Казахстана»

ИИК KZ15601024100003308

БИК HSBKKZKX

Кб6 16

Код 16

КНП 861

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

ӘОЖ 316:314.3

A. Б. Есімова

П.ә.к., доцент, К. А. Ясаеви атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан қ.
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰЫСТЫ ҚАТЫНАСТАР РЕПРОДУКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖУЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК КАПИТАЛ РЕТИНДЕ

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-тұыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлқындағы айырмашылықтарын талдайды.

Кілтті сөздер: репродуктивті мінез-құлқы, отбасылық-тұыстық байланыс.

KIPIСPE

Қазіргі уақытта мобилді робототехника саласы қарқынды дамып келе жатқандықтан. Бірте-бірте сөрсөнбі жобалau мобилді ...

Мәтінінің жалғасы

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі кезде деңсаулығында ауытқулары бар студенттердің саны тұрақты үлгайғаны байқалады. Осылан байланысты арнайы медициналық топтарға қатысатын студенттермен дәне шынықтырудан оку-жаттығу сабактарының мазмұнына түзетулер енгізу қажеттілігі туып отыр.

Басылым материал мәтінінің жалғасы

КОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада біз ұсынып негізгі ерекшелік біздің мобилді робототехнического кешені ...

Мәтінінің жалғасы

Кесте, сурет, схемаларды рәсімдеу үлгісі:

Кесте 1 – жеке үлттардың туу коэффициентінің мөлшері

	OTK, 1999 г.	OTK, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

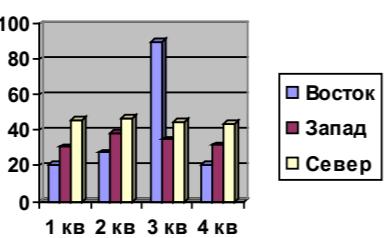
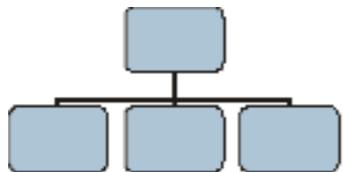

Диаграмма 1 – репродуктивті мінез-құлыктың көрсеткіші

Сурет 1 – әлеуметтік өзара қарым-қатынас

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

A. B. Есимова

Семейно-родственные связи как социальный капитал в реализации репродуктивного материала

Международный Казахско-Турецкий университет имени К. А. Яссави, г. Туркестан.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors
K. A. Yssawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщин сквозь призму семейно-родственных связей.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 23.06.2017 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2017 ж. кол қойылды. Форматы 197x420/2. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі 6,8 шартты б.т. Таралымы 300 дана.

Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: Б. Б. Ракишева

Корректорлар: Б. Б. Ракишева, А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3047

Сдано в набор 23.06.2017 г. Подписано в печать 30.06.2017 г.

Формат 197x420/2. Бумага книжно-журнальная.

Объем 6,8 уч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: Б. Б. Ракишева

Корректоры: Б. Б. Ракишева, А. Р. Омарова

Заказ № 3047

«Кереку баспасынан басылып шығаруған
С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@psu.kz